

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

581 ✓

Յ. ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ

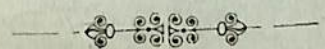
2

ՀԱՄԱԷՆՑԻ ՀԱՅԵՐ

Արտատպած

Ազգագրական հանդիսից

Թ Ի Ճ Լ Ի Ս

Տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի || Կ. Մարտիրոսեանցի.
Орбелиановская ул., д. № 112.
1901

Մահ
581

Մեծապատիւ Ա. շահար Մուսաբեկեան
Պատրիարքարար Երեւանի Արքեպիսկոպոս:

17999

Յ. Մ Ո Ւ Ր Ա Գ Ե Ա Ն

ՀԱՄԱԷՆՑԻ ՀԱՅԵՐ

Ա Ր Տ Ա Տ Ա Ս Ժ

Ազգագրական Հանդիսից

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ
ՀԱԿՈՐ Հ. ՄԱՆԱՆԳԱՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան || Тип. К. Мартиросянца.
Орбеляновская ул., д. № 1—
1901

Handwritten notes at the top of the page, including the number 11889.

11889

ЗНАМЕНАТЫЙ

Доволено цензурою Тифлисеъ 5-го марта. 1901 г.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side.

581
185
h-8-577

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ
 ՀԱՎՈՐ Հ. ՄԱՆԱՆԳՅԱՆ

Вераъ Екатеринодавъ

ՀԱՄՇԷՆՑԻ ՀԱՅԵՐ

ՀԱՄՇԷՆՑԻ ՀԱՅԵՐ

Ա Ջ Գ Ը Գ Ի Ը Կ Ը Ն . Ն Ի Ի Թ Ե Բ

ՀԱՄՁԷՆՑԻ ՀԱՅԵՐԻ ԿԵՆՏՔԻՅ ՈՒ ԱԶԽԱՐՀԻՅ:

Ամբողջ Սև ծովի Կովկասեան օփերին, սկսած Սուխումի մօտեր. քից՝ Ծեբելրաչեց ու Կոդօրից՝ մինչև Անապա և նրանից էլ դէնը մինչև Կուբանի վիճակի Մաչկօալի ու Եկատերինօղարի շրջակաները և մինչև Խրիմի օփերը—կորած ու ցիրուցան ապրում են մօտ տասնև հինգ հազար թիւրքահայ գաղթականներ: որոնք իրանց մայր երկրով, անցեալով, բարբառով, աւանդութիւններով ու սովորութիւններով կապուած են Սև ծովի Անատոլիական օփերին ապրող թիւրքահայերի հետ: Նրանց ամենամեծ բազմութիւնն այսօր կենդրոնացած է Սուխումի շրջանում, ուր թիւրքահայ գաղթականները մեծ անուն են հանել թութունի արդիւնաբերութիւնով, արտադրելով թիւրքական տեսակի ընտիր թութուն՝ տասնեակ հազարաւոր փթերով: Իսկ առհասարակ ամբողջ Կովկասեան օփերում՝ այդ թիւրքահայերը իրանց բարքով ու վարքով, հայրենաւանդ սովորութիւններով, աշխատասիրութիւնով և կուլտուրական յատկութիւններով մի շատ պատուաւոր տեղ են բռնում օփերի բազմատեսակ ու բազմալեզու գաղթական ազգերի մէջ, հանդիսանալով երկրի կօյօնիզացիայի մէջ իբրև ամենաբնունակ և կուլտուրական տարրերից մէկը:

Կարելի է ասել, թէ Կովկասեան օփերի ծաղկելն ու առաջնալը սկսւում է հայ գաղթականների գալու օրերից: Այդ հաստատապէս նկատուում է այսօր Սուխումի շրջանում, որ ութսունական թւերի սկզբներին, երբ դեռ նոր էին սկսել հայերը գաղթել այդ կողմերը, մի աննշան, չետ ընկած, ամալի ու աւերակ տեղ էր, այն ինչ այսօր Կովկասեան օփերի ամենաճաղկած տեղերիցն է, իսկ թութունի արդիւնաբերութիւնով՝ առաջինն է ամբողջ Ռուսիայում: Իրա պատճառը հայ գաղթականներն են: Միևնուցն է նկատուում և Սօջիի կող.

մերում, որ մինչև թիւրքահայերի գալը՝ անչաչտուրեան էր դատապարտուած, մինչդեռ վերջին տարիներս նա էլ է սկսել տնտեսական զգալի քայքայեալ անել, դարձեալ հայերի թուրքուսի մշակութիւնով:

Հայերի գալուց յետոյ՝ ամեն տեղ Կովկասեան փերում—շարժում, կենդանութիւն է ընկնում: Հետզհետէ առաջուան դարևոր ճահիճներն ու անտառները մաքրուելով, նոր-նոր սիրուն արտեր ու սլանտացիաներ են բացուում. հարիւրաւոր գետնատիններով նոր վարելահողեր են աւելանում այդ վայրի ու խիտ անտառներով ծածկուած երկրի մէջ: Եւ ամենամեծ մասով այդ բոլոր արտերը թիւրքահայերի ձեռքովն են փորուել ու բացուել, որոնց համար քանիւ-քանի հազարներով փող ու հսկայական աշխատանք է թափուել: Մի խօսքով թիւրքահայ տարրը Կովկասեան փերում ամեն տեղ կուլտուրական չեղափոխութիւն է գցել և թերևս ամենքից աւելի նպաստել նրա խաղաղ, տնտեսական զարգացման:

Երկրի մշակութեան մէջ ցոյց տուած գործնէութիւնից անկախ, այդ թիւրքահայերը արժանի են մեր համակրութեան իրանց անցեալով ու հայրենական յիշատակներով: Նրանք բոլորն էլ եկել, գաղթել են Սև ծովի անատոլիական փերից. համարեա բոլորն էլ փախել եկել են մեր կողմերը իրանց հայրենական երկրի խեղճութիւնից, հալածանքից ու սարսափներից: Նրանց գաղթելը դէպի Կովկասեան փերը սկսուած է վաթսուսական թւերից, Կովկասեան լեռնականների վերջնական նուաճումից յետոյ, երբ հարիւր հազարաւոր վաչրենի ու լեռնցի չերքէզներ ու աբխազներ լցուած, հեղեղում են անատոլիական փերը: Իսկ առանձնապէս գաղթականութիւնը սաստկանում է վերջին պատերազմից և մանաւանդ ինսնական թւերի կոտորածներից յետոյ:

Թէ այնտեղ, հայրենի և թէ այստեղ, Կովկասեան փերում ապրող թիւրքահայերը բոլորն էլ մի ժողովուրդ են. խօսում են մի բարբառով և կապուած են իրար հետ մի անցեալով ու հայրենաւանդ սովորութիւններով: Նրանք աւելի յայտնի են համեմեցի, կամ ինչպէս իրանք, գաղթականներն են ասում, հօմեհեցի, անունով: Նայելով իմ կարգացած ու լսած գրաւոր ու անգիր աւանդութիւններին, համշէնցի անունը մնացել է նրանից, որ մի ժամանակ նրանք ապրելիս են եղել Սպերի և Բիզէի մէջտեղը, համշէնի վիճակում, ուր նոյն աւանդութիւններին նայելով, եկած պիտի լինին նրանք Անիից, նրա վերջնական աւերումից յետոյ: Բաց այդտեղ էլ նրան հանգիստ չեն թողնում: Պօտաւորապէս 17-դ դարու վերջերին՝ Տրապիզոնում տեղի են ունենում կրօնական հալածանքներ և համշէնցիներից հազարաւորներ մորթուած, նահատակուած են հաւատի անունով. շատերը ուրանում

են, իսկ շատերն էլ սարեր-ձորերն են փախչում, անանց անտառներն ընկնում, օրերով քաղցած, սարսափած, դաղտագողի ճանապարհ կրտրում հետզհետէ դէպի Կարաղէրէ, Սիւրմէնէ, Տրապիզոնի մօտերքը և ճանիկի կողմերը (Սամսօն), իսկ մի փոքր մասն էլ անցնում է Բաբերդ. Հետզհետէ, տարիների ընթացքում՝ մահմէդական հալածանքներից նեղուելով, Կարաղէրէ, Սիւրմէնէ և Բիզէ փախած հայերը քիչ-քիչ խմբուած են գլխաւորապէս Տրապիզոնի մօտականերում և ճանիկի կողմերում (Սամսօնի սանջակ): Իսկ այս վերջին վիճակից էլ մի փոքր հատուած գնում հաստատուում է Մինօպի վիճակում:

Այնուհետև երկար տարիներ մնում են նրանք այդ տեղերում, մինչև որ վերջապէս իրանց սոսկալի կացութիւնից վերջին ծայր չուսահատուած, դիմում են օտար փերը: Վերջին պատերազմից յետոյ՝ Կովկասեան փերը գաղթելու հետ միաժամանակ մի քանի տասնեակ տուն նրանցից, Տրապիզոնի և Օրդուի կողմերից, գնում նստում են Բրուսայի կողմերը, հեռաւոր Նիկօմիդիայի գաւառը, ուր մնում են նրանք մինչև այսօր:

Այսպիսով մեր Կովկասեան փերի և նրանց մօտիկ տեղերում ապրող թիւրքահայերը համշէնցիներ են, համարեա բացառապէս Տրապիզոնի վիլայէթից, Տրապիզոնի և ճանիկի կողմերից եկած. նրանց մի շատ աննշան մասն է միայն, մի քանի տասնեակ տուն, Մինօպի վիճակից գաղթած:

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ:

Համշէնցիները համախմբուած մեծ զիւղեր չունին. նրանց զիւղերը սովորաբար կազմուած են լինում մի քանի իրարից հեռու ընկած տների խմբերից կամ հատ-հատ տներից: Տների ամենամեծ խմբեր, որ կարելի է տեսնել նրանց մէջ, հազիւ 20-30 տուն կունենան: Նրանց մեծ զիւղերը սովորաբար մի քանի այդպիսի խմբերից կամ զիւղամասերից են բաղկացած, որոնք ջրի-ջրի, ժողովրդական անուն են կրում, սովորաբար թիւրքերէն և կամ թէ չէ խմբերում ապրող հարուստ, «իշխան» ու առաջաւոր մարդկանց անուններով են յիշուած. օրինակ՝ «Փափազցոց գեղ», «Մնապցոց գեղ», «Արթին ուստի գեղ», «Սիւնզիւրդցոց գեղ» և այլն: Երբեմն զիւղի մի ծայրից մինչև միւրը ժամերով ճանապարհ է քաշում. այնքան հեռու են լի-

նում թաղերը իրարից: Ռրա պատճառը գլխաւորապէս երկրի տեղագրական պայմաններն են. հարթ, ընկած մեծ տարածութիւններ շատ քիչ են պատահում Աւ ծովի ափերին, ծովից մի տասնեակ վերստ հեռու, որտեղ որ հայ գիւղերն են շինուած. սովորաբար բոլորը թեք ու խորզուբորզ զառելայրեր են, ձորերով կտրտուած: Բացի երկրի դիրքից, մասամբ էլ իրանց երկրագործական պարագմունքն է պատճառը: Տեխնիկական մի քանի բոյսերի մշակութիւնն ընդհանրապէս շատ աւելի խնամք ու հոգացողութիւն է պահանջում, քան սովորական հացաբոյսերը: Այսպէս օրինակ անկարելի բան է տնից հեռու վերստերով հեռու թութուն մշակել. պէտք է վերստերով հեռու տեղից տակառներով ջուր հասցնել տնկելու ժամանակ, քաղածը սալներով տուն բերել և այլն: Գեռ հիմա, երբ թութունի պլանտացիաները տներին մօտիկ են, ջրելն ու քաղածը կրելը ահագին նեղութիւն են պատճառում երկրագործին, ինչ կը լինի, եթէ վերստերով հեռու լինին: Այդ է պատճառը, որ նա ստիպուած է իր կացարանը մօտեցնել աւելի իր արտին, քան հարևանին: Այս էլ կայ, որ համշէնցին ամեն տեղ տուն չի շինիլ. պէտք է ջուրն էլ մօտիկ լինի: Ջուրը ահագին դեր է կատարում նրա տնտեսական կեանքում. տանը խմելու, կերակրի, լողանալու համար—ջուր պէտք է բերուի, մալերին պէտք է ջուրը տանել, իսկ ձմեռը, խորը ձնին, երբեմն էլ տանը պէտք է խմեցնել. թութունի և «ածուքի» ցանած հնդերն ու «Ֆիդաները» պէտք է ջրել և այլն: Հեռու տեղից ինչպէս պէտք է այնքան ջուր բերուի, մանաւանդ որ նրանք սովորութիւն չունին տան համար ձիով կամ էշով ջուր կրելու. միայն թութունի «Ֆիդան» ջրելու և տնկելու ժամանակն են տակառներով ջուր կրում. իսկ սովորաբար տանը բանեցնելու ջուրը կրելը կանանց պարտքն է. նրանք են շալակով ջուրը բերում փայտէ ամաններով («գուֆա» թ.): Վերջապէս տունը պէտք է անպատճառ «ածուքտեղ» ունենայ: Անկարելի բան է երեւակայել մի համշէնցի հայի տուն, որ մօտը, իրան կից «ածուք» չունենայ: Բացի «ածուքից», պէտք է իր շէնքերը շինելու համար տեղ ունենայ տան մօտիկ, աւելի թութունի հա-

մար, որը չորացնելու և պահելու համար շինուած շէնքերն ու պահեստները ահագին, հարիւրաւոր սաժէններով տեղ են բռնում:

Եւ պէտք է նկատել, որ անհասարակ նրանք՝ գոնէ այստեղ, Կովկասեան ափերում, թութունի համար աւելի լաւ շէնքեր ու յարմարութիւններ ունին, քան սեփական իրանց համար: Նրանցից շատերի թութունի պահեստները—«մաղաղաները»—իրանց տներից ղեղեցիկ են և ցրտից ու խոնաւութիւնից շատ աւելի պաշտպանուած, քան իրանց տները: Այդ պահեստները սովորաբար տալտակաշէն են լինում, մինչդեռ իրանց տները ծռռռումուռ, կլոր փայտից են շինուած, անտաշ ու ծակ-ծակ արաներով:

Խօսելով Կովկասեան ափերի կլիմայական պայմանների մասին, չի կարելի ասել, թէ հայերի բոլոր նստած տեղերը վատ են: Ոչ, այստեղ էլ են պատահում լեռնային ու հովասուն ղեղեցիկ տեղեր, ուր ոչ միայն ջերմը քիչ է լինում, այլ և լեռնային, մաքուր ու առողջարար կլիմա ունին: Ինչպէս օրինակ՝ Սուխումի շրջանում Թէբէլդա, Չէրնօմօրի վիճակում Ղօլթա և այլն: Բաց ընդհանրապէս ասելով, հայ գիւղերից շատերի դիրքը առողջապահական կողմից լաւ պայմանների մէջ չէ: Տեղ-տեղ համարեա ծովին հաւասար, ձորերում ու նեղ հովիտներում ցրուած, անտառների մէջ կորած: տեղ-տեղ էլ անտառապատ բլուրների ու լեռների լանջին, ծովից մօտաւորապէս մի 1/4 վերստ կամ քիչ էլ աւելի բարձր և սովորաբար ծովահայեաց, համարեա բոլորն էլ ծովին են մօտիկ տալիս:

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ:

Մեզ մօտ, Կովկասում, համշէնցի հայերը նստած են գլխաւորապէս Աւ ծովի Կովկասեան ափերում և մասամբ էլ նրանց մօտիկ տեղերում՝ Կուբանի վիճակում, Եկատէրինօղարի ու Մաչկօպի շրջակայքում և Խրիմի ափերում: Նրանց ամենամեծ բազմութիւնը, ինչպէս վերևն էլ ամեցի, կենտրոնացած է սոսօր Սուխումի շրջանում, ուր նրանց թիւը հասնում է մօտ 900 տան և մի հազարի չափ էլ, մէն-

մենակ ապրող անտնուր պանդուխտների: Հայերը նստած են բացառապէս շրջանի երկու բաժիններում՝ Գուղաուտի ու Գումիստաչի: Նրանց ամենանշտնաւոր կենտրոնական գիւղերն են՝ Մճարա և Ծէբէլդա: Երկուսն էլ նախկին աբխազներից պարապուած գիւղերն են, որ հիմա ամբողջապէս համշէնցի հայերով են բնակեցնուած: Ամեն մէկը նրանցից 150 տնից աւելի բնակիչ ունի, եթէ այդ տեղերում ժամանակաւորապէս ապրող թիւրքահայերին էլ հաշուելու լինինք: Բացի իրանց մեծութիւնից ու բազմամարդութիւնից, այդ երկու գիւղերը ամբողջ շրջանում միակն են, որ հայերի սեփականութիւն են կազմում: Մճարան թէև պետական հող է, բայց իբրև համայնական սեփականութիւն տրուած է հայերին 117 տան անունով դեռ ևս 1880 թւի վերջերին, Աովկասի նախկին փոխարքայ Մեծ իշխան Միխայիլի օրերում: Իսկ Ծէբէլդան հայ գաղթականներն են գնել մասնաւոր կալուածատէրներից այս մօտիկ տարիներում: Ամբողջ գնած հողի տարածութիւնը հազար դեսյատնից աւելի է, իսկ մասնակցողները 40 տուն են: Այսպիսով ամբողջ շրջանում մօտ 900 տնից հողի կողմից մի քիչ ապահովուած՝ հազիւ մի 160 տուն կրլինին: Թէև նրանց ձեռքի հողն էլ մեծ բան չէ, բայց մի կերպ ապրում են իրանց համար. կալուածատէրերի ձեռքին գերի չեն: Մնացած հարիւրաւոր հայ տներ ցրուած ապրում են շրջանում, օտարապատկան, վարձով վերցրած հողերի վրայ, կազմելով փոքրիկ գիւղեր և խմբեր, որոնք երբեմն մեծանում, երբեմն էլ բոլորովին պարապուած են: Ամբողջ Աովկասեան օփերում էլի ամենից աւելի միսիթարական հանգամանքներում այդ շրջանի հայերն են, որոնք թէ մեզ և թէ հայրենական օփերին աւելի մօտիկ են, իրարից էլ ուրիշ տեղերի պէս ցրուած ու կտրուած չեն և նիւթապէս ու բարոյապէս համեմատաբար աւելի լաւ ու բարեկեցիկ վիճակի մէջ են:

Սուլխումի շրջանից ինչքան հեռանում ենք դէպի հիւսիս, այնքան աւելի աչքի է ընկնում հայերի ցրուած ու անջատ ապրելը, նիւթական ու բարոյական անխնամ վիճակը: Չէրնօմորի ահազին վիճակում նրանց թիւը հազար տնից քիչ աւելի կը լինի, խմբուած լինելով գլխաւորապէս Աղլէրի, Սօչիի ու Զափշուկաչի շրջականերում: Ամենից քիչ Աղլէրի կողմերն են մնում. ընդամէնը՝ 170 տուն: Մի սեփական գնուած կալուածք էլ այնտեղ ունին հայերը (Մճարա գիւղից), մօտ 1300 դեսեստին տեղ: Մնացած հայերի կէսը Սօչիի կողմերն են, կէսը Զափշուկաչի: Այս վերջին վիճակումն էլ (Զափշուկաչի), որի մի մասը կազմում է պաշտօնապէս յայտնի Վելիամինովեան շրջանը, կան 130-ի չափ հայ տներ, որոնք սեփական հող ունին կառավարութիւնից ստացած. նրանց կէսը միայն Զափշուկա կոչուած գիւղի հողի վրայ են, որ համշէնցի հայերի հիմնած առաջին գիւղն է Աովկասեան օփերում:

Ռուսները նրան անուանում են Հայոց գիւղ (Армянская), թէև մի քանի տարի է՝ իրանցից էլ մի քանի տուն մնում են այդտեղ հայերի հետ խառը: Սօչիի հայ գիւղերի մի ծայրից մինչև Զափշուկաչի վիճակի հայ գիւղերը՝ օրերով ճանապարհ կայ. հարիւրաւոր վերստեր է քաշում: Մի 4—5 հարիւր տուն էլ Անապաչի, Եկատէրինօղարի, Մաչկօպի ու Խրիմի կողմերում կրլինին: Գրանց վիճակը ամենքից աւելի կորած ու անմիսիթար է:

Այդքան հայերից միայն մի փոքր մասն է ռուսահպատակ. շատ շատ մի 300 տուն. գոնէ այսօր Աովկասեան օփերում նրանց թիւը շատ չէ: Գուցէ թիւրքահայերին Աովկասի սահմաններից հեռացնելու վերաբերմամբ կաշացած բարձրագոյն կարգադրութիւնից յետոյ՝ շատերը կաշխատեն ռուսահպատակութիւն ընդունելու, այդ չը գիտեմ: Այնքանը գիտեմ միայն, որ այսօր նրանց ամենամեծ մասը, հազարաւոր հայեր դեռ ևս մնում են թիւրքահպատակ, չուզենալով բոլորովին կտրուել, բաժանուել իրանց մայր-երկրից:

Այսպիսով Աովկասեան օփերում և նրանց մօտիկ տեղերում ապրող բոլոր համշէնցի հայերը ամենաշատը հազիւ մի 2500 տուն կը լինին. եթէ մի 2—3 հազար էլ մենակ, աշխատելու եկած, անտնուր բանուորների թիւը զցենք, կը ստանանք մօտաւորապէս 15 հազար հոգի. ամենաշատը այդքան կը լինին. Աովկասում և Ռուսիայում ուրիշ ոչ մի տեղ (բացի չիշուած Խրիմի օփերից) համշէնցի հայեր չըկան. Բոլորը դրանք են և մէկ էլ՝ հայրենական օփերում մնացողները: Եթէ նրանց էլ սրանց չափ ընդունենք (Նիկոմիդիաչի կողմերը գնացողների հետ միասին), կը ստանանք բոլոր համշէնցի կոչուած թիւրքահայերի թիւը՝ ընդամենը 30 հազար:

ՀԱՄԱԿԵՑԻ ՀԱՅԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒՆԾՔԸ, ԲՆԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆԸ, ԶԳԵՍՆ ՈՒ ԲՆԱԿԱՐԱՆԸ:

Տեսքով՝ Սև ծովի օփերի հայ գաղթականները չիշեցնում են մեզ մեր տեսած ու գիտցած թիւրքահայ հայրենակիցներին, թէև ընդհանրապէս սրանց կազմուածքի, շարժմունքի ու վարմունքի մէջ բաւական տարբերութիւն է նկատուում, համեմատելով սրանց Մշի, Վանի և առհասարակ Հայաստանի դաշտաչին գիւղացիների հետ: Համշէնցի հայը, մանաւանդ անատոլիական օփերից նոր եկածը, իր շարժմունքների մէջ աւելի կրակ ու կենդանութիւն է ցոլացնում, քան այն տեղերից եկողները: Սա իր հայրենիքի լեռնաչին բնութեան համեմատ, դերից եկողները: Սա իր հայրենիքի լեռնաչին բնութեան համեմատ, իր շարժմունքներով ու ձևերով իսկական լեռնցու պատկերն է չիշ-

ցնում: Թեթև ու արագաշարժ, ժիր ու ճարպիկ, իսկ հագուստն խօսուածքն էլ մի առանձին լեռնաշին գոյն են կրում: Արշա է՝ կազմուածքով նրանք այնքան առողջ ու յաղթանդամ տեսք չունին, ինչպէս առհասարակ բոլոր լեռնցիները: Թէև քիչ չեն նրանց մէջ հսկայ ու քաջառողջ կորիճներ, բայց բնաւորութիւնով շատ սրտոտ ու համարձակ մարդիկ են, զէնքը գօտուց ու ձեռքից անբաժան: Իրանց ամեն մի քաջով ու տարագով սրանք յիշեցնում են լազերին:

Սրանց հագուստի մէջ էլ անբաժան է քէռը, «չուխոյն շալարն» ու «կաթն» նրանց տակը «խլիռ» ու «էլուր», և կաշուէ լայն գօտին—«ոռչեւ»: մի խօսքով՝ գգեստի այն բոլոր տեսակները, որ յատուկ են Թիւրքիայի շատ կողմերի ժողովրդներին: Բայց սրանց «շալարն» այնպէս լայն չէ, ինչպէս սովոր ենք տեսնել Էրզրումցոց և կամ վանեցոց մօտ, որոնց հագածը ջուլալի նման կախուում է ներքև և լաւ չի նստում: Սրանց «շալվարը», ընդհակառակը, ներքևն այնքան նեղ է լինում, որ բոլորովին կաշում է սրունքներին և չի խանգարում բանելուն ու շարժուելուն: «Ճարվարի» վրայ նա կապում է բազմաձայ կաշուէ գօտին, որի ծալքերում նա պահում է թուփուներ, «չախոխը» և երբեմն զանազան հարկաւոր թղթերը: Գօտուց կախած կը տեսնէք ուշիօլվէրը կամ անբաժան դանակը՝ պատեանի մէջ դրած: Նրանց կանանցից շատերի մօտ կը գտնէք այդպիսի դանակներ, թէև նրանք այդտեսակ կաշուէ գօտիներ չեն կրում: Փէսը, սովորաբար, փաթթում են «չախոխ», որ մի բարակ քօղ է և յատկապէս Ֆէսի համար են բանեցնում:

Կանանց հագուստն էլ թէև Թիւրքական տարագով է, բայց պէտք է ասեմ, որ այնքան գեղեցիկ չէ, ինչքան տղամարդկանցը: Սրանց մօտ էլ աչքի է ընկնում Թիւրքական ձևի հագուստներից «կաթն», որ սովորաբար «չախոխ» ու մետաքսէ նաշխուն իրեղէններով է լինում զարդարուած. իրանք դրան պարզապէս «չուխ» են ասում (մահուդի կտորից լինելու համար, չուխա-մահուդ): Երբ որ «չուխ» չեն հագնում, նրա տեղը հագնում են անթև ու երկայն չթէ «էլուր», որ եթէ «զոնաւուր» է՝ երբեմն մետաքսից ու գոյն-գոյն թելերով են շինում. տակից հագնում են «իշլիդը» և վերջապէս երկայն շապիքն ու վարդիքը, իսկ դրսից «ելազի» ու շապիկ վրայից կապում են գոգնոցը—«փէշուփէշու»: Սովորական, ամենօրեայ «խլիռ» ու «ելազի» չափով ու ձևով իրար նման են լինում, այնքան որ առաջինը թևով է ու տակիցն են հագնում, միւսը անթև է ու վրայից: Այդ բոլոր շորերի մէջ ամենքից աւելի աչքի է ընկնում նրանց կարմիր ճաղկաձոր, չթէ լայն-լայն վարտիքը, որ նրանց խելքով ու ճաշակով անպատճառ պէտք է ներքև երևայ, թէ չէ անպատշաճ բան կը լինի: Զրջագգեստ և առհասարակ կանանց երկար հագուստ ոչ միայն չունին, այլ

և, ինչպէս երևում է, այդ տեսակ հագուստը նրանց մէջ այնքան էլ համարձուք չի վայելում: Նրանք էլ են գլխին Ֆէս դնում, բայց առանձին կերպով յարմարեցնում գլխին, ներս ծալելով ու զէպի յետ ձուելով, ճակատի կողմից էլ մի բարակ, ծալած քօղով՝ կապելով Ֆէսը գլխի հետ, մի ուրիշ բարակ, գունաւոր քօղով էլ—«չախոխ»—փաթթելով գլուխը բլի տակից: Այդ ճակտէկապին նրանք «չախոխ» են ասում և միայն կանաչքն են կապում. աղջկերք չեն բանեցնում: «Կաշու»—սովորաբար տղամարդիկն էլ են կապում Ֆէսների վրայ, բայց այնպէս ճալճելով ոլորում են Ֆէսի վրայ, ամբողջապէս չեն ծածկում: Քլխի զարդարանք համարեա չեն բանեցնում: Ասկեղէն բոլորովին չունին. շատ քիչ անգամ է պատահում նորահարսների գլխին տեսնել արծաթէ զարդեր՝ կախկիսած մագերի հիւսերի հետ, երբեմն էլ արծաթէ ճտնոցներ—«բոլուր»: Այնպէս ճակելու սովորութիւն թէև ունին, բայց սովորաբար օղեր չեն բանեցնում. բանեցնողներն աւելի նորահարսներն են լինում: Նրանց ամենատարածուած զարդարանքը մատանին ու ապարանջանն են, որոնք բոլորն էլ հասարակ, կոպէկանոց բաներ են լինում, սովորաբար երկաթից կամ դեղին պղնձից, շատ-շատ միայն մատանիներն են լինում երբեմն արծաթից: Մատանիներ դնելու սովորութիւնը տղամարդիկն էլ ունեն:

Այստեղ հագուստին վերաբերեալ բոլոր ասածներս վերաբերում են աւելի Անատոլիական փոքրից նոր եկած համընցիներին: Չին, տաննակ տարուան եկողները, ինչպէս շատ բան հայրենական կեանքից ու սովորութիւններից, այնպէս էլ հագուստը քիչ-քիչ սկսել են փոխել, ենթարկուելով շրջապատող ազգերի ազդեցութեանը: Այսպէս սկսել են արդէն Ֆէսի տեղ մորթէ գլխարկներ ու «բաշլըղներ» բանեցնել, արեխների տեղ չուստ («չափուլա») կամ ճոով կօշիկներ հագնել: Քիչ-քիչ սկսել են վերի շորերն էլ փոխել. միայն «շալուարն» է մնացել. իսկ ներքին հագուստը համարեա ամեն տեղ՝ հայրենական սովորութիւնով՝ իրանց ձեռագործ կտաւից են կարում: Նոյն փոփոխութիւնն է նկատուում և կանանց շորերում. կամաց կամաց նրանք էլ են սկսում հին ձևի փոխել: Հետզհետէ «կաբաները» տեղ են տալիս նոր ձևի, ուռած թևերով «չախոխն», իսկ վերջերս խիստ ձգտում են ցոյց տալիս շրջագգեստ հագնելու, թէև մի քանիսը շրջագգեստի վրայից դեռ էլի հայրենական գոգնոցն են կապում: Զգեստի փոփոխութիւնը, ինչպէս և ամեն բանի, աւելի աչքի է ընկնում Չերեսօսըրի վիճակում, ուր համարեա թէ հայրենական տարագից նշույներ էլ չեն մնացել. թէ տղամարդիկ և թէ կանաչք իրանց տարագով համարեա բոլորովին ռուսների են նմանուում:

Համընցիները տները համարեա կլոր փայտից են շինուած, բայց

կան տախտակաշէն և կաղնու ճղներից հիւսուած տներ էլ. վերջին տեսակներին «չիթ» են ասում: Քարաշէն տներ համարեա թէ չը կան. սովորութիւն չեն ունեցել: Նրանց եկեղեցիներն էլ թէ հալոյնիքում և թէ այստեղ, փայտից են շինուած: Ամբողջ Սուխումի շրջանում քարաշէն տուն հազիւ թէ երկու-երեք հատ գտնուի: Ձինած տների մեծ մասը երկաթական է. տակը՝ գոմ, վրան՝ տուն: Նրանցից շատերը համարեա մի հատ կարգին պատուհան չեն ունենում: Կոչսի համար փոքրիկ ծակեր են թողնում պատերի մէջ և մի փոքր բացուածք էլ ծածքի մէջտեղը, օջախի գլխին, այդ էլ աւելի ճիւղի, քան լոչսի համար («բաջա», թ.): Կրակի համար ջոկ տեղ չեն շինում, տան մի անկիւնում. նոյն իսկ լաւ տներումն էլ առաջուան ժամանակների պէս նահապետական օջախն է լինում տան մէջտեղը, որ ամառ-ձմեռ վառում են: Սովորաբար՝ խաւարը, ցուրտը, ճուխն ու խոնաւութիւնը անպակաս են նրանց տներին: Հողէ կտուր՝ բոլորովին չը կաջ նրանց մօտ: Նրանց սովորական ծածքը—մանր կտրտած տախտակից է լինում, որ հանում են աւելի կաղնու և հաճարի ծառերից, («ճածուկի տախտակ», «խարդումա» թ. ДРАЖЬ). իսկ աւելի խեղճերի տները «ըմփրով» («իմփր»՝ խոտ է, ПАРОВНИКЪ) կամ «ձեղով» (սիմինդրի չոր ցօղուն) են լինում ծածկուած:

Համշէնցիները, ինչպէս և մեր կողմի գիւղերում, սովորաբար տները իրանք տէրերն են շինում, երբեմն միայն դրսից վարպետներ վարձում, աւելի իրանց համագիւղացիներից, այդ էլ աւելի այն ժամանակ, երբ իրանք շատուր չեն լինում և գործ էլ շատ են ունենում: Վերջին տարիները շինած նրանց բոլոր լաւ տները դրսից եկած օտար վարպետների շէնքեր են: Տներ սովորաբար շինում են աշնան, թուրքուհի քաղը վերջացնելուց յետոյ, իսկ թուրքուհի համար պահեստի շէնքերը՝ աւելի գարնան, թուրքուհի «սաղրելուց» (տնկել) յետոյ: Տները սովորաբար չեն սուաղում, միայն ձմեռը մօտեցած ժամանակին ձեռքով աղբ են քսում արաներին, որ ծակերը ձեփուին, վերջերս սկսել են լաւ տները կրով սուաղել: Նրանց տները սովորաբար վերևներքեւ երկ-երկու աջք են ունենում, միջի դռնով իրար կցուած: Վերին չարկի աջքերից մէկը մեծ է լինում, միւսը փոքր: Մեծ աջքը քառակուսի է կոչում. այդտեղ են սովորաբար նստում-վեր կենում, ուտում ու պառկում. փոքրին՝ «մառօն» են ասում. այդտեղ են գլխաւորապէս տան աւելորդ իրեղէնները պահում, փոխնորդներ կախ անում, իրանք փոխում. իսկ հարսանիքի ժամանակ էլ հարսի առանձնասենեակն է սովորաբար պսակն էլ այդտեղ են անում: Այդ տեսակ տներն առհասարակ լայն պատշգամ էլ են ունենում—«հայեաթ», որ սովորաբար փողոցի կողմից տախտակներով փաթթուած է լինում՝ քամուց ու

ցրտից պաշտպանուելու համար, և աւելի տան մանր բաներ ու երկրագործական բերքեր պահելու և մաքրելու համար է ծառայում, քան տեսարանին: Սովորաբար այդտեղ են պահում ամբարը. կանաչքն էլ իրանց ճախարակը այդտեղ են սարքում ու կտաւ գործում և իրանց ձեռագործ նաշխուն եաղուխները հէնց այդտեղ կախում պատից, դռան մօտիկ: Պատշգամքի տակը անասունների կանգնելու տեղ է. անձրեւին ու վատ եղանակին այդտեղ են կթում կովերը:

Մի քանիսը տան պատշգամքի կամ ջոկ տեղում, տան մօտիկ, մի սենեակ են շինում հիւրերի համար, որին «ոք» են ասում: Յատուկ «օդա» են շինում և թուրքուհի ծրարը կապելու համար. երբեմն միւսնոյն աջքը հիւրերին էլ է ծառայում, թուրքուհին էլ. մանաւանդ որ տարուայ մեծ մասը պարսպ է լինում և միայն ծրարը կապելու ժամանակն է հարկաւոր գալիս: Իրան էլ «ոք» են ասում: Բացի այդ «օդալից», թուրքուհի համար երկու ուրիշ շէնք էլ են շինում. մէկը ծառայում է որպէս թուրքուհի չորացնելու տեղ, միւսը իբրև պահեստատեղ: Երբեմն երկու շէնքերը միացնում են. տակը չորացնելու համար են գործածում, վրան՝ կախում ու պահում են չորացած թուրքուհի, երկուսն էլ մի ծածքի տակ: Չորացնելու տեղը, կամ ինչպէս հայերն են ասում, «մաշինա»ն—սների վրայ կանգնած մի պարզ շէնք է, որ առջևի կողմից բոլորովին բաց է, իսկ երեք կողմից ցախով կամ ծառի ճղներով պատած, որպէսզի քամին ներս չը փչէ: «Մաշինան» մի քանի աջք է ունենում, նայելով թէ ինչքան տեղ է բռնում թուրքուհի պլանտացիան. ի հարկէ՝ եթէ շատ է, տեղն էլ շատ կուզէ: Սովորաբար երկու աջքից պակաս չի լինում, բայց լինում են և մինչև 10 աջքանի շէնքեր: Երբ որ պակաս է գալիս, մի կողմից կցում, աւելցնում են: «Մաշինի» առջևից՝ ամեն մի աջքի դիմաց—հորիզոնական կերպով ձողեր են լարուած. գետնից մարդաչափ բարձր, նեցուկների վրայ հաստատուած: Այդ հողերի վրայով դուրս ու ներս են հանում փայտէ շրջանակներ—«մաղեր», որոնց վրայ թելերով թուրքուհի է շարուած: Թուրքուհի պահեստատեղը—«մաղազա»—շինում են բոլորովին գետնի վրայ և չորս կողմից տախտակով լաւ պատում են, որպէս զի դրսի օդի խոնաւութիւնը չը ներգործէ ներսը կախած թուրքուհիների վրայ: Համշէնցիների շինած բոլոր շէնքերի մէջ ամենամեծ շէնքերը այդ երկուսն են լինում. դրանց վրայ շատ անգամ աւելի ծախս ու աշխատանք են թափում, քան իրանց սեփական կացարանների վրայ: Մնում են էլի երեք ջոկ-ջոկ շէնք. մէկը՝ որ ամենքն անպայման ունենում են, գլխով սիմինդր պահելու համար է. սովորաբար փոքրիկ շէնք է, տան ձևով, ամուր սների վրայ հաստատուած, գետնից մի սաթէնաչափ բարձր. դրան հայերն ասում են «կօրօբ»: Հասարակ «կօ-

րօքները» կաղնու ճղներից հիւսուած կլոր կամ քառանկիւնի ձև ունին; «Ճեղով» ճածկուած: Կաւ շէնքերը շինուած են տաշած կլոր փայտից և մանր տախտակով են ճածկուած: Միւս երկու շէնքերն են՝ փուռը և մարագը: Փուռը տան մէջ չեն շինուած, այլ ջոկ տեղ, առանձին ճածքի տակ: Իսկ մարագը հասարակ «ջթէ» շէնք է, խոտով կամ «ճեղով» ճածկուած: Սովորաբար այդ բոլոր շէնքերը շինուած են տներին մօտիկ, գիւղամիջում: Երբեմն միայն պակաս եկած, նոր շինուելիք «մաշինաները» շինուած են թութուների պլանտացիաներում, եթէ տեղը չարմար են գտնուած:

ՊԱՐԱՊՄՈՒՆՆԵՆ ՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ:

Համշէնցիները թէ իրանց հայրենական ամերում և թէ այստեղ բացառապէս երկրագործութիւնով են պարապում: Եթէ համեմատելու լինինք մեր կողմերում ապրողներին հայրենական ամերում մնացողների հետ, նրանց պարապմունքի ու տնտեսութեան ձևերի մէջ շատ քիչ փոփոխութիւն կը գտնենք, եթէ չըջիշենք ու մի կողմ դնենք թութուների մշակութիւնը, որ շատ տեղ հայրենիքում արդէն բոլորովին վերջացել է, իսկ եղած տեղերումն էլ հետզհետէ աւելի չեւ է գնում: Մինչդեռ մեր Կովկասեան ամերում այդ բոյսի մշակութիւնը մի քանի տարուց դէսը դարձել է մի այնպիսի տիրապետող ու գլխաւոր պարամպունք, որ անկարելի է երեւակայել այդտեղ, մասնաւորապէս Սուխումի շրջանում մի հաչ գաղթականութիւն, մի հաչ գիւղ, նոյն իսկ մի հաչ գաղթական, որ դրանով պարապելիս չը լինի: Թութուներ մեր կողմի համշէնցի հայերի արդիւնաբերութեան մէջ աւաջին ու ամենագլխաւոր տեղն է բռնում: Սուխումի շրջանում տասնեակ հազար փութ թութուն միայն համշէնցի հայերն են արտադրում: Իրանից կարելի է հասկանալ, թէ ինչքան մեծ չափեր է ստացել այդ բոյսի մշակութիւնը նրանց մօտ: Ճիշտ է՝ Չերնօմօրի կողմերում, բացի Սօչիի շրջանից, թութուների մշակութիւնը այնքան մեծ ծաւալ չունի, բայց հաստատապէս կարելի է առաջին տեղը տալ համշէնցի հայերին ամբողջ Կովկասեան ամերի թութուների արդիւնաբերութեան մէջ:

Հացաբոյսերի մէջ առաջինը և ամենատարածուածը նրանց մօտ սիմիսդրն է, որ ինչպէս հայրենիքում, նոյնպէս և այստեղ, կազմում է նրանց գլխաւոր ուտելիքը, նրանց ամենօրեայ հացը: Ամբողջ Կովկասեան ամերի համշէնցիների մօտ այդ բերքը համարեա ոչ մի տեղ չէ արտահանուած. միայն իրանց համար են ցանում: Տեղ-տեղ էլ եր-

բեմն, երբ թութուների պատճառով ցանքը քիչ է լինում, իրանք ստիպուած են լինում օւրիշներից գնելու:

Յորեն թէև շատերը ցանում են, բայց մէկ որ ամենքը չեն ցանում, մէկէլ որ տեղ-տեղ ցանածը չի լինում, լաւ չի գալիս: Իրանց աւելով, էլի հայրենիքում ցանողները թէ հիմիկուանից շատ են եղել և թէ լաւ էլ տուել է: Բայց էլի չնայելով աննպաստ պայմաններին, ցորենի մշակութիւնը հետզհետէ աւելի ու աւելի է տարածուած հաչ գաղթականների մէջ, թէև էլի առաջուան պէս՝ նրա հացը միայն պաս ու տօն օրերին են բանեցնում:

Միւս հացաբոյսերից ցանում են վարսակ ու գարի. աւելի առաջինը: Վարսակը նրանց հայրենիքում, մասնաւորապէս Ճանիկի ամերում (Չարշամբայի գաւառամասում) մեծ արտահանութիւն է ունեցել:

Տէխնիական բոյսերից, բացի թութուներից, ցանում են էլի կանեփ, թէև ոչ այնքան շատ ինչքան հայրենիքում: Այնտեղ թէ կանեփ շատ են ցանել և թէ տեղ-տեղ վուշ էլ են ցանել: Իսկ այստեղ սովորաբար միայն կանեփն են ցանում և այն էլ հազու մի «աւծուքի» չափ տեղ: Կանեփի թելից են գործում իրանց բոլոր ներքին հագուստը և տանը բանեցնելիք բազմատեսակ «եաղլուխները»:

Այգեգործութիւնը թէև առհասարակ կանոնաւոր կերպով ու մեծ չափով չէ տարածուած նրանց մէջ, բայց հետզհետէ պտղատու նոր-նոր ճառեր են աւելցնում իրանց «աւծուքներում» ու արտերում, մասնաւոր նրանք, որ սեփական հողեր ունին, բերելով պատուաստները իրանց հայրենիքում չաչտնի ու գովուած տեսակներից. գլխաւորապէս՝ տանձի, խնձորի, թթի, սալորի, բալի և շագանակի ճառերից: Տեղ-տեղ սկսել են նաև բաւական մեծ չափով խաղողի որթեր տնկել տեղական, ճառի վրայ բարձրացող տեսակից (Խիբէլլա, տեղական լեզուով «աղէս»): Տեղ-տեղ պատահում են և պտղատու ճառեր այդ ամերի հին բնիկներից մնացած. ինչպէս օրինակ՝ տանձենիներ Չափշուկայի կողմերում (Չերնօմօրի վիճակ), չերքէզներից մնացած, և խաղողի ու թղի ճառեր Սուխումի շրջանում՝ արխագների ժամանակից, Իրանց պատմաձաներին նայելով, հայրենիքում նրանք պտղատու ճառեր շատ պատմաձաներին նայելով, հայրենիքում նրանք պտղատու ճառեր շատ են ունեցել, այն էլ՝ ընտիր տեսակներից, թէև այնտեղ էլ կանոնաւոր այգիներ չեն ունեցել. պատուաստների մեծ մասը ճանապարհների, արտերի ու անտառների մէջ է եղել ցրուած և մի մասն էլ տներին մօտիկ:

Չերամպաշուութիւնով այստեղ համարեա բոլորովին չեն պարապում. էլի հայրենիքում քիչ-շատ պարապել են: Իրա պատճառը մէկ թութուներն է, մէկ էլ իրանց անհող վիճակը:

Մեղու պահում են, բայց ոչ ամենքը. աւելի քերը, քան շա-

ցած խոփը. միև ճաչը մի քիչ թեք կերպով ցցուած է և մաճի տեղ է բռնուած (ւպոչ): Ծակած տեղին մօտիկ կցուած է մի երկայն փայտ (ւօք), որի ճաչից լծուած են եզներին: Աերջապէս արօրի ներքեւէ կողմը, գետնին մօտիկ, մի փոքր տախտակ է մեխուած՝ ախօսի հողը մի կողմ թափելու համար: Այդ է բոլոր կազմութիւնը. ուրիշ ոչ անիւ ունի և ոչ մի բան: Արօրուած միայն եզներ են լծուած, ձի չեն բանեցնուած: Այդ արօրով թէև կարելի է ուզած խորութիւնով հերկել, բայց սովորաբար նրանք խորը չեն հերկուած: Գուլթան բոլորովին չեն բանեցնուած. երբեմն միայն պատահում են երկխոփաւոր արօրներ (ւչաթալ չարօր), որ սովորականից շատ են հերկուած: Նրանց արօրը առհասարակ շատ հեշտ ու թեթեւ է բանուած: Համարձակ կարելի է ասել, որ այնպիսի խորդ ու բորդ, քարքարոտ ու անհարթ տեղերում, ինչպէս Աովկասեան ու հայրենական ավերի հայերի նստած տեղերն են, նրանց արօրը մեծ յարմարութիւն ունի երկիրը մշակելու համար: Ինքը շատ թեթեւ տեղը ինչքան զառի վեր լինի, դժուար չի լինել շարժել ոչ եզան համար և ոչ քշողին:

Միևնուցն յարմարութիւններն ունի և նրանց սաչը, որ չը նայելով որ բոլորովին թիւրքական շէնք ունի, ծանր ու դանդաղ բան է, միապաղաղ անխնեքով, բայց ինչ կասէք, որ նրանց տեղերի համար ամենալաւ սաչն է: Թէև ծանր է գնում, բայց ամուր ու դիմացկուն բան է: Ինչքան կուզէ ցելտոտ ու անհարթ լինի ճանապարհը, եթէ միայն քարքարոտ չէ, բան չի լինիլ սաչին, մանաւանդ եթէ գոմշաեզներ են լծուած: Եւրօպական կատարելագործուած չորս անուոր սաչերի մասին չի կարելի խօսել, քանի որ դեռ ամբողջ Աովկասեան ավերուած հաղորդակցութեան համար հազիւ միայն մի մեծ ճանապարհ կայ, այն է՝ Ծովեղեայ խճուղին, իսկ դէպի հայ գաղթաշէնները ամբողջ ավերուած ոչ մի օրինաւոր, բացուած ճանապարհ չը կայ:

Երկրագործական ոչ մի մեքենայ ու կատարելագործուած սարք չունին նրանք հացաբոյսերի մշակութեան համար: Բոլոր աշխատանքները կատարուած են սովորական նահապետական ձևով ու գործիքներով: Մի քիչ աւելի յարմարութիւններ գտել են թուրքուհի վերաբերութեամբ, չորացնելու համար հնարելով բաւական յարմար շէնքեր, որոնք իրանց այժմեան ձևով այս վերջին տարիներս են հնարուել ու շինուել:

185

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ԵՂ ՆՐԱՆՑ ԱՊՐՈՒՍԻ ՄԱՍԻՆ:

Համշէնցի հայերի ապրուստը շատ խեղճ է ու պարզ. Ոչ միայն երեխաները, այլ և մեծերից շատերը; աւելի կանաչք՝ շատ անգամ օրերը բոբիկ ոտով են անցնում, մանաւանդ խորը ցելտերին Իսկ երեխաները հօ համարեա տարուայ մեծ մասը բոբիկ են մնում: Բանելիս շատ խեղճ ու պարզ են հագնուած. միայն տօն օրերին են զարդարուած: Աւելի խեղճ ու ազբատիկ է նրանց սնունդը: Ինչպէս վերևն ասեցի, նրանց սովորական հացը սիմինդրի հացն է, ցորենի հացը աւելի պաս օրերին են ուտում, իսկ չունեցողը ողջ տարին համն էլ չի առնում: **Նրանց** ամենասովորական կերակուրը թանն է: ուտիս օրերին նրանց զլխաւոր ուտելիքը դա է: Պասին բանեցնում են աւելի «բօնջար», լոբիա, սոխ, պրաս, սխտոր, թթու, «բէքմէզ» (պտուղներից շինած մեղր), երբեմն էլ իսկական մեղր՝ սովորաբար ջրած. «բէքմէզն» էլ նոյնպէս. մէկ որ այդպէս լաւ կը բրդուի և մէկ էլ որ շատ կը դիմանայ: Մաճուն քիչ են ուտում. տեղ-տեղ՝ ուր կաթը քիչ է, գուցէ ամիսը մի անգամ. զուտ մաճուն այնքան չեն ուտում, ինչքան մաճնախաւոր թանն: Իւր սովորաբար դրսից չեն գնում. եթէ կթուան ունենում են, ուտում են. եթէ ոչ ամիսներ բանջարեղէններով են անցկացնում: Երբեմն միայն աւելցած իւրը ծախում են: Իւրեղէն կերակուրներից գործ են ածում աւելի խմորեղէններ (ցորենի ալիւրից): Նրանց սովորական իւրալի կերակուրը «ճաշն» է (սիմինդրի ալիւրը ջրով եփած և վրան իւր լցած): Ճիշտ է՝ օրը երեք անգամ ուտում են, բայց կերածը խեղճ ու անսնունդ բան է: Ամենից շատ ուտում են թանը. միշտ որ մաճուն ուտեն, եթէ կթուան էլ ունենան, իւր չի մնալ. գնելն էլ ամենքին չի ձեռք տալ: Իրսից գնածը սովորաբար աղը, բրինձը, նաւթն ու կտորեղէնն է լինում: Բրնձից շինած ուտելիքը (հասարակ ու կաթով փլաւը), ձուածեղի, «նշտալի» (ցորենի ալիւրը կաթով եփած), հաւի ու խմորեղէնի հետ՝ կազմում է նրանց ամենաճոխ սեղանը, որ տարին հազիւ մի քանի անգամ է լինում, ամենահանդիսաւոր օրերին և կամ պատուաւոր հիւրերի համար:

Ս Ո Վ Ո Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՀԱՐՍՆԻՔ

Համշէնցի Հայերը սովորաբար 16—18 տարեկան ժամանակից են սկսում ամուսնացնել իրանց տղաներին: Համարեա նոյն Հասակից են սկսում մարդու տալ և իրանց աղջիկներին, այնպէս որ մօտաւորապէս տղի ու աղջկայ Հասակը մէկ է լինում: Սովորաբար աւելի տղի Համար են շտապում, քան աղջկան: Մէկ որ՝ աղջկան Համար շտապելու կարիք չկայ. ով լինի՝ կը տանի. առանց այն էլ աղջիկ քիչ կայ, գոնէ մեզ մօտ, Կովկասեան ափերում. միւս կողմից՝ աղջիկը մարդու գնալով, տան բանողի մէկը կը պակսի. իսկ այդ գիւղացու Համար ոչ ցանկալու բան է, ոչ շտապելու: Եթէ չեմ սխալուում, ամուսնութեան Հարցի մէջ, գոնէ ծնողների Համար, այդ բանելու տեսակետը առաջին դերն է կատարում: Ահա դրա Համար է, որ աղջկայ Համար այնքան չեն շտապում: Սովորաբար՝ եթէ մօտ Հասակակից տղայ ու աղջիկ են ունենում, առաջ աշխատում են տունը Հարս բերել և ապա աղջկանը մարդու տալ: Աղջիկը եթէ մի քիչ աւելի էլ մնայ, ոչինչ նրան երբ լինի, կը տանեն: Համարձակ կարելի է ասել, թէ ամբողջ Կովկասեան ափերում տանը մնացած, պառաւած աղջիկներ բոլորովին չկան. նոյն իսկ այրիներ չեն պատահում, Հաղուագիւտ են նրանց մէջ, ուր մնան թէ ջահիլ աղջիկները: Տղի բանը ուրիշ է. գիւղացին մէկ-մէկ տարիներ է Համրում, թէ երբ պէտք է ժամանակը գայ, որ իւր տղին պակի, տան ու արտի գործերը մի քիչ թեթեւացնի: 16 տարեկան Հասակն արդէն ժամանակ են Համարում. 18 տարին Հօ լաւ ժամանակ է, իսկ այնուհետև քանի գնայ, այնքան ժամանակը կանցնի: 23—25 տարեկան երիտասարդը նրանց մօտ ժամանակն անցած է Համարում և դժուար է Հարս գտնում իւր Համար: Այդ է պատճառը, որ

նրանց մօտ շատ անգամ կինն աւելի է մեծ լինում, քան տղամարդը: Վերջին տարիներս միայն Համշէնցի զաղթականների մէջ նկատուում է դրան Հակառակ մի երևոյթ. Հարուտ ու այրիացած Համշէնցիները Հետզհետէ աշխատում են փոզի ու ժով՝ Հակառակ Հայրենաւանդ սովորութեան՝ ջահիլ աղջիկեանց Հետ պակուելի քաղքցիների պէս, որ նրանց Համար բոլորովին խորթ բան է: Եթէ այս տեղերում չեն գտնում, կամ չեն տալիս, գնում են ուղղակի Հայրենական ափերից վերցնում բերում իրանց Հետ. ինչ խօսք որ աջ ու ձախ առատ-առատ կաշառքներ տալով դիւղի աղբեցիկ իշխաններին ու աղջկայ ազգականներին:

Աղջիկ առնելը Համշէնցիների մօտ, շատ դժուարութիւնների Հետ է կապուած. երկար բանակցութիւններ, սրան-նրան միջնորդներ գցել, բաւական փողեր պէտք է փչացնել, մինչև որ կաջողուի աղջկայ ծնողներից Համաձայնութիւն ստանալը: Այդպէս դժուար է եղել աղջիկ առնելը նոյն իսկ իրանց Հայրենական ափերում, ուր, իրանց ասելով, այսպէս չէ, աղջիկ շատ է եղել, բայց էլի առանց կաշառքի ու նուէրների չէ անցել: Նեղ ու անճար մնացած տղի տէրը, տեսնելով որ չը պիտի կարողանայ իր ուզած աղջկան տանել, իր կողմը մարդիկ է գտնում և Հարսների կամ երիտասարդների միջոցով փորձում է փախցնել աղջկան ուղղակի իր տունը, առաջուց Հարսների բերանով նախապատրաստելով աղջկայ տրամադրութիւնը տղի օգտին և նրա կամքը առնելով: Աղջիկ փախցնելը նրանց մէջ շատ է պատահում. սովորական բան է նրանց Համար: Հէնց որ աղջիկը տեսնում է, որ իր ուզածին չեն տալու իրան, կամ տեսնում է, որ ծնողները դեռ միտք չունին շուտով իրան մարդու տալու, անմիջապէս մօտենում, գտնում է իրան ուղող տղերանց կողմնակից Հարսներին ու աղջիկներին, և մէկ օր, սովորաբար եկեղեցի գնացած ժամանակ, նրանց Հետ միասին փախչում է ուղղակի իրան ուզողների տունը, ուր նրան սիրով ընդունում են և մինչև չըպսակեն, ինչ էլ լինի, եթէ սրով ու թրով էլ գան, դուրս չեն Հանիլ: Աղջիկը տղի տունը գնալուց յետոյ՝ ամեն բան վերջանում է. այնուհետև բանը մնում է

միայն տէրտէրին. սա էլ զալիս պսակում է և այդպիսով խըն-
դիրը վերջանում է: Երբեմն այդ փախցնելու պատճառով ահա-
գին ընդհարումներ են լինում. իրար վրայ են գնում, զէնքերը
մէջտեղն են բերում և, եթէ կարողանում են, զօռով յետ են
տանում փախչող աղջկան. իսկ եթէ ոչ, հօ աղջիկը գնում է
ու մնում: Սովորաբար, վերջիվերջոյ, մի քանի ժամանակից
յետոյ երկու կողմն էլ անցեալը մոռանում, հաշտում են և
իրար խնամութիւն անում:

Փախցնելու մի պատճառն էլ մասամբ աղջկայ տիրոջ կող-
մից պահանջուած դրամական վարձատրութիւնն է: Այլ շտ է,
այս սովորութեան ամենքը չեն հետևում, բայց հետևողներն էլ
քիչ չեն: Աւելի այդ սովորութիւնը կայ Տրապիզոնին մօտիկ
գիւղերից եկած համաշէնցիների մէջ. սովորաբար՝ նրանք առանց
փողի աղջիկ չեն տալիս: Այդ փողը տրւում է աղջկայ տիրոջը,
իբրև ժամանակաւոր աւանդ, մինչև մի-երկու տարի բանեցնե-
լու համար, այնքան որ տոկոս տրուելու չէ դրանից: Բայց եր-
բեմն էլ փողը ստացողը պարտք չի համարում վերագարձնելու,
մանաւանդ որ այդ բանի համար երբէք դրաւոր պայմանա-
թուղթ չեն շինում: Իսկապէս՝ խնամախօսութեան ժամանակ
այդ փողը տրւում է իբրև նուէր կամ աւելի ուղիղ՝ իբրև զին
և ոչ իբրև փոխ: Բայց հարսը տանելուց մի-երկու տարի անց-
նելուց յետոյ, տղի տէրը կամաց-կամաց վիշեցնում է խնամուն
իր տալիքը և եթէ վերջինը մերժում է, խնդիրը պահանջի ու
գիւղական դատարանին է հասնում, որ սովորաբար վճիռ է
կայացնում նրա օգտին:

Աղջիկ ընտրելիս ի նկատի են առնում արեւակցութեան
ու խնամութեան աստիճանները, իրանք առաջուց համրում,
յետոյ մէկի միջոցով տէրտէրին հաշուել են տալիս՝ կրհասնի թէ
ոչ: Սովորաբար այսքանը նկատել եմ, որ մեր այժմեան ըն-
դունուած աստիճանների որոշումը նրանց միշտ շատ է երևում:
Իրանց ասելով, հայրենիքում այսքան խիստ չի եղել: Կայ որ՝
տէրտէրից մերժում ստանալուն պէս, ուղղակի թողնում է միտ-
քը դրածը և աշխատում ուրիշը գտնելու: Բայց պատահում են
և այնպիսիներ, որ մտքում շնում են միայն իրանց հաւանա-

ծին առնելու: Դրա համար նրանք սկզբում փողի զօռ տա-
լով, աշխատում են մի կերպ դորձը զլուխ բերել, առատ-առատ
բաժին հանելով ամենքին, ի հարկէ ամենից առաջ պսակող
տէրտէրին: Եթէ չի լինում, ուղղակի փախցնում են: Փախա-
ծին պէտք է անպատճառ պսակել. այնպէս թողնելը աւելի
«մեղք է». զոնէ այդպէս է ասում նրանց բարոյական աշխար-
հայեցողութիւնը և այդպէս էլ եղել է հայրենիքում: Թոնրի
վրայ պսակի սովորութիւնը նրանց մէջ բոլորովին չկայ. իսկ
ապօրինի կնապահութեան դէպքերն էլ համարեա թէ չեն
լինում:

Աղջիկ ընտրելու և ուղելու հոգացողութիւնը ամենից աւե-
լի տղի հօր վրայ է թողնուած, ի հարկէ՝ մայրն էլ է խառ-
նրւում, բայց աւելի կողմնակի միջնորդներին ասող, զրկողը
հայրն է լինում: Առաջուց տղի յօժարութիւնը չեն հարցնում,
բայց երբ իմանում են, որ տղան յօժար չէ, թողնում են: Կա-
րելի է ասել, թէ առաջ աւելի աղջկայ յօժարութիւնն են
հարցնում, քան տղինը. ինչպէս առանց տղի, նոյնպէս էլ ա-
ռանց աղջկայ յօժարութեան՝ ոչ մի պսակ չի լինում. անպայ-
ման հարցնում են: Ինչպէս տղի կողմից, նոյնպէս և աղջկայ
կողմից սովորաբար բանակցողը հայրն է լինում. զլիաւորապէս
ամենից առաջ նրա համաձայնութիւնն են աշխատում ստանալ:
Նա շուտով խօսք չի կտրում. գնում զալիս են, նոր-նոր միջ-
նորդներ են գցում, մինչև որ վերջապէս խօսք է տալիս: Մին-
չև խօսք տալը նա ժամանակ է գտնում խորհրդակցելու իր
կնոջ ու մօտիկ ազգականների հետ տալու կամ չըտալու մասին:

Խօսքը կտրելուց յետոյ, օր են նշանակում (սովորաբար
նոյն շաբթին). մի երեկոյ տղի հայրը կամ տէրը մի-երկու բա-
րեկամի հետ պատրաստութիւնով գնում է հարսնացուի տունը,
տանելով հետները մի ոչխար, զինի, մի քանի զաթայ և հետն
էլ հինա՝ հարսնացուի ձեռքերին դնելու համար. այնտեղ զի-
նիով ու «թօխիով» պաշտօնապէս կնքում են իրանց խնամու-
թիւնը: Կերուխումին մի-երկու բարեկամ էլ աղջկայ կողմից է
լինում: Տարած հինան տան կանայք դնում են աղջկայ ձեռ-
քերին, իսկ վերջը նրանց բերած ու պարսպած «հարիզէն» դար-

տում են ընծայի համար պատրաստած աղջկայ կարած ու դոր-
ծած շապիքներն ու նաշխուն ծաղկաուր «եաղլուխները» և
զրկում խնամող տուն:

Այս նախապատրաստութիւնից միքանի օր յետոյ սկսում
են հարսանիքը: Պսակից ամիսներ ու տարիներ առաջ առան-
ձին նշանդրէքի սովորութիւն համարեա բոլորովին չըկայ նրանց
մէջ: Միայն նոյն առաւօտը, որ իրիկուն որ պիտի պսակը կա-
տարեն, փեսացուի տէրը իր բարեկամներից մէկի ձեռքով զըր-
կում է եկեղեցի կամ տէրտէրի տունը հարսի համար պատրաս-
տած «հալաներն» և մատնին՝ օրհնել տալու համար: Հալանի
հետ զրկում են մի կամ երկու խաշած հաւ, խմորեղէն, ձուա-
ձեղ, մի կամ երկու «խաչ-քաթայ», որ սովորաբար տէրտէրի
համար է լինում, և մի «օխա» (շտօֆ) գինի: Հալաւ օրհնեն-
քին ներկայ են լինում կամ անձամբ երկու կողմի խնամիները
և կամ նրանց կողմից եկած բարեկամները: Սրհնելուց յետոյ
նստում, ուտում են բերած քանիքը և ապա օրհնուած հա-
լաւ զրկում նորահարսի տունը: Նոյն իրիկունը կատարում են
պսակը և հարսանիքն էլ վերջանում է:

Հարսանիքի հանդէսը պսակի առաջին իրիկուանից են
սկսում: Սկսելու առաջին նշանը հրացանի ձայնն է լինում:
Այդ օրը վաղ առաւօտից տղի տէրը երիտասարդներ ու երեխա-
ներ է զրկում գիւղի տները, և նրանցից ամեն մէկին բարակ
մոմեր բաժնելով, հրաւիրում է նրանց հարսանիք: Երբեմն
պատուաւորներին հրաւիրելիս, երեկոյեան դէմ «գաւուլ-գուռնի»
ձայնով են դէմ գնում: Հրաւիրուածն էլ, եթէ ուզում է, մի
բան է բաշխում նուագողներին, փող կամ «եաղլուխ» և կամ
օղի հրամցնում և ապա «գուռնի» ձայնով գնում նրանց հետ
փեսացուի տունը: Բոլոր ե/ողներին ընդունում է տանտէրը մի-
մի բաժակ գինի առաջարկելով:

Հարսը բերելուց առաջ «թագուորին» զարդարում են նո-
րահարսի զրկած ծաղկաուր «եաղլուխներով», նախապէս լողաց-
նելով ու հազցնելով ամենալաւ շորերը: Լողացնողն ու զարդա-
րողը քաւորն է լինում: Երեսն էլ նա է ամիլում. ինչքան է
մաղ չունենայ, պէտք է էլի ամիլին երեսն գիւլջի: «Եաղ-

լուխներից» մի երկուսը կախում են նրա կողքերից, մէկն էլ
ձեռքն են տալիս, որ բերանը ծածկած պահէ: Այդպէս զար-
դարուած՝ «'նքարի» առաջնորդութիւնով գալիս ներկայանում է
հանդիսականներին, համբուրելով նրանցից ամեն մէկի ձեռքը
և ապա իր քաւորի հետ անխօս կանգնում պատի տակ, ուղ-
ղակի գետնին, կամ մի տախտակի վրայ, սովորաբար արևելեան
կողմը: Ոմանք էլ նստեցնում են, իսկ ունեւորները «թաւքորի»
կանգնած կողմի պատը զարդարում են կարպետով:

«Թաւքորը» բերած ժամանակը այս երգն են երգում.

«Թաւքորի հայն *) ալ էրի իւ.

Խաչ էհօն ու,

Խաչ խաղաղութեան,

Խաչի սուրբ խաչի տէրունի

Գեօրվաթն Աստրծմէ»:

Այսպէս երգում են ամեն մէկի համար, ում մօտ որ տա-
նում, ներկայացնում են. նա էլ միքանի կողմի ընծայ է տա-
լիս: Կանանց համար էլ ջոկ երգում են. նրանք էլ մի-մի
«եաղլուխ», կամ օրհնէնք ու աչք-լոյլ են տալիս: Երգով գո-
վելը հին սովորութիւն է. հիմա շատերը չեն երգում: Գրանից
յետոյ նստում՝ հաց են ուտում:

Բոլորը մի սեղանի շուջը չեն բոլորում, միքանի խմբերի
են բաժանում. զրանցից ամեն մէկի մէջտեղը դնում են թիւր-
քական ձևի կլոր սեղանը, կերակուրները վրան դարսած: Կա-
նանց համար էլ ջոկ են տալիս: Հարսանիքի սովորական կե-
րակուրները սրանք են. «բղուր», փլաւ (իւղով կամ կաթով),
«բարակ հաց» (բարակ բացուած, տապակած խմորեղէն), մոե-
ղէն, մածուն, թան և վերջապէս միքանի հատ հաւ, մեղր ու
կարաղ՝ տէրտէրի ու պատուաւոր հիւրերի համար: Սովորաբար
հարսնոց կերուխումներին ամենից աւելի պահանջներն անող-
ներն ու «նազութուղ» ծախողները նորահարսի հետ եկած
«հայսնախպերներն» են լինում. նրանց ամեն ուզած ուտելիքը
պէտք է մօտ բերեն, թէ չէ կըծաղրեն, իսկ երբեմն էլ վէճ ու
կռիւ կըսարքեն տանեցոց հետ:

*) Հայն (կամ բեռին):

Կերուխումը վերջացնելուց յետոյ, եթէ եղանակը լաւ է լինում, դուրսը մի հարթ տեղ են ընտրում, «գուռնան» ասել են տալիս և «դիպնուշ» (գօտեմարտ) են սարքում:

Հարսանիքն սկսած իրիկունից «դաւուլ-գուռնան» անբա-
ժան է լինում նրանց հանդէսից: Սովորաբար գուռնաչին մէկն է լինում: Կայ «գուռնի» մի տեսակն էլ, որ աւելի մեծ ձայն է հանում և աւելի սիրում են. նրան «բօրու» են ասում: Եր-
բեմն «գուռնի» տեղ «քամանչա» ու «տիկ» են ածում. այդպէս են անում աւելի Տրապիզօնի մօտերքից եկողները: Հարսանիքի ժամանակ երգած բոլոր խաղերն ու նուազները և գօտեմարտը - ասում ու կատարում են թիւրքերէն խօսքով ու եղանակով: Խմբովին երգ կամ խաղ բոլորովին չեն ասում: Աօած կտորներն էլ սովորաբար՝ Ղարիբից, Քեօռօղլուց կամ Չազ-Իսմայիլից են լինում: Գօտեմարտն էլ թիւրքական ձևով ու ձէտով են կա-
տարում՝ մերկ, առանց շապքի, մինակ վարտիքը կամ «շա-
լուարը» հագին: Առաջ միքանի ըստ է իրար բարեւներ ու «թէ-
մէնաներ» են տալիս, պտոյտներ ու փորձեր են անում իրարից բռնելու, մենչև որ երկար իրար քաշքշելուց յետոյ, մէկին ա-
ջողում է միւսին մէջքի վրայ գցել. դա է համարում յաղ-
թութեան սլայմանը: Գցելուց յետոյ յաղթողն իսկոյն վեր է բարձրացնում իր ախոյեանին և համբուրում նրա հետ: Այդ երկուսը միասին, ձեռքները իրար ուսներին դրած, գալիս են ու մի ոտով ծունկ չոքում «աղաների» ու «խշխանների» առաջ և «բաշխիշ» պահանջում: Ստացած փողը կիսում են իրար մէջ, իսկ յաղթողը բացի դրանից, ստանում է նաև մրցանակ դրուած «եաղլուխը»:

Գօտեմարտը վերջացնելուց յետոյ, Հարսանէոր բազմութիւնը ձիերով ու հեւտակ, նուազողներին առջևը գցած, գնում են նո-
րահարսի տունը, ամբողջ ճանապարհին սարերն ու ձորերը դրդեցնելով հրացանի ու ուէվօլվէրի թնդիւններով: Մի քիչ ժամանակ էլ այնտեղ են անցկացնում, ուտում, խմում, գուար-
ճանում, գօտեմարտ են սարքում, մինչև որ նորահարսին դար-
դարում, դուրս են բերում, դնում ձիու վրայ: Այդ ժամանակ սկեսրալը կամ տղի տէրը նրա վրայ միքանի սև փող է շաղ

տալիս. մօտիկ եղողները խլիլելով հաւաքում են դետնից: Իսկ իրան վրից էլ հարսի տնից բերուած մի երկաչն «եաղլուխ» են կապում: Գրանից յետոյ բազմութիւնն ուղղում է կամ դէ-
պի եկեղեցին և կամ «թաքուրի» տունը, նայելով թէ ուրտեղ է լինելու պսակը: Սովորաբար պսակը տանն են կատարում. իսկ երբեմն լաւ եղանակին, մանաւանդ երբ միւսնոյն օրը ու-
րիշ պսակուողներ էլ են լինում, բոլորին միասին բերում, լըց-
նում են եկեղեցին. զոյգերը իրար մօտ կանգնեցնում և մէկ անգամից բոլորին սրահում: Տանն են պսակում, թէ եկեղեցում - ոչ մի դէպքում «թաքուրին» նորահարսի տունը չեն տանում. նրան մենակ թողնում են տանը՝ իր քաւորի հետ, մինչև հար-
սը կբերեն: Եկեղեցում պսակուած ժամանակն էլ «թաքուր» մենմենակ իր քաւորի հետ է գնում եկեղեցի. այնտեղ սպասում մինչև նորահարսի գալը:

Վերջապէս նորահարսն առնում, գալիս են եկեղեցի: Առ-
ջևից յետևից ձիով կամ ոտով նրան ուղեկցում են իր քոյ-
րերն ու եղբայրները կամ նրանց փոխարէն, մօտիկ բարեկամ հարսներ ու երեստասարդներ - «հայնքօյրներ» ու «հայնախ-
պարներ»: Իսկ նրա ձիու կողքերից ու արջևից մարդիկ են գնում՝ հարսին ու նրա ձիու սանձը բռնելու, որ չըլինի թէ վալը ընկնի, որովհետև գլխին երկաչն քօղ է ունենում դնած («բիւրլուղ»): Եկեղեցում քաւորը ձեռքին ոչինչ չի բռնում. այնքան որ մօտը կանգնում է և կատարում է քահանայի ա-
սածները: Թուրը բռնելու և կամ գլխին թագ դնելու սովորու-
թիւնը բոլորովին չըկայ. միայն արբէշումէ կարմիր ոլորած թելից նարօտ են կապում երկուսի գլխներին, որ կամ անմի-
ջապէս պսակից յետոյ և կամ յաջօրը օրը, չորեքշաբթի կամ ուրբաթ չ'եկած վերացնում են: Խորհուրդը կատարելուց յետոյ, առաջուան հանդէսով, նուազով ու հրացանների ձայնով շտա-
պում են դէպի «թաքուրի» տունը: Հասնում են տուն. դեռ հարսին ձիուց վալը չառած, գրտից կանչում են. «Ի՞նչ բաշ-
խիշ տաք պիտի հաչին»: Քերում են մի սղնձէ աման. հար-
սի տօր սուպանդակից միքիչ վեր վերցնում ու գնում են ամա-
նը նրա ոտի տակին: Իսկոյն հարսնեղբայրները մէջքի դանա

կով Յ տեղից միքիչ խաղում են ամանք. իսկ իրանց էլ մի-մի «եաղլախ» ընծայ են տալիս: Մտնում են ներս. հարսին կանգնեցնում են դռան լետեւը, «թաքւորին» էլ մօտը: Տունը մրտնոցի ձեռքը հարսը պիտի համբուրէ: Նորից շարունակում են առաջի իրիկուան հանդէսը. ուտում, խմում են, խաղ են կանչում, պարում են և զանազան հանաքներ ու խաղեր են սարքում մինչև լուսանալը, երբ արդէն ամենքը ցրում, դնում են իրանց բանին ու գործին: Նրանց ցրում օրը աշխատում են դրսից, հարևաններից փոխ բերած ամանները, զգալներն ու սարքը տէրերին վերադարձնել. ինչ որ մնում է, չեն կարողանում տալ, պահում են մինչև Յ օր. միւս օրը չեն տալիս, որ չըլինի թէ վնասի հանդպեն, հարսը տնից բաժանուի: Հարսը մի երեք օրի չափ կրում է զլիւի վրայն «բիւրզը». մի շարաթի չափ էլ ցերեկները դռան լետեւը կանգնած՝ համբուրում է ներս ու դուրս մտնողի ձեռքը. մի երեք շարաթի չափ, ամեն իրուկուն լուանում է բոլոր տնեցոց ոտները, իսկ մինչև միքանի ամիս անցնելը, ուրիշները մօտ չըլսուքանութիւն է անում, խօսքի չի խառնում, իր համար սուս ու անխօս կանդնում է պատի տակին: Ոտները առաջին անգամ լուացած ժամանակը, անցելք փող են բաշխում հարսին:

Հարսանիքից մի շարաթ անցած, «մուրէհուր» են գալիս. այն է՝ նորահարսի ծնողները գալիս են փեսի տունը, հեաները բերելով տանը մնացած հարսի մանրունք բաները, նրա հին զգեստները, «ոօկը», դանակը, մկրատը և այլն: Այդ իրիկուն էլ փեսի տանը խնջոյք-ուրախութիւն են սարքում: Նորահարս բոլոր եկողների ոտները լուանում է և նրանցից միքանի կուպէկ ընծայ ստանում: Գրանից մի-երկու շարաթ լիտայ էլ սկեարայրը կամ տան մեծը՝ հարսին տանում է մարանց հիւր: Այն իրիկուն էլ աչնտեղ են ուրախութիւն անում և միւս օրը նորից դառնում իրանց տեղը:

Սովորաբար հարսանիքին աղջկայ կողմից շատ քիչ ծախս է լինում. համարեա ոչինչ: Նրանք աղջկայ համար ոչ միայն օժիտ ու փող չեն տալիս, այլ զեռ իրանք են ստանում փեսի կողմից: Մախսերի ամենամեծ մասը պատկն աջողցնելու համար

աղջկայ հօր կամ տիրոջն ու նրա բարեկամներին տուած կաշառքներն են լինում, որ երբեմն երեք հարիւր բուբլու է հասնում: Այնուհետև ահագին փող է նստում նորահարսի համար պատկի հազուատ կարել տալը: Ոտնամանից, գուլպայից, զլիւի ֆէսից, շապիկից ու վարտիքից սկսած մինչև վրայի հագնելիքն ու գարգերը — բոլորը տղի տիրոջ վրայ է, նա պէտք է առնէ ու կարել տայ. բոլորը, բացի շապիկից, արբէշում, ատլաս, դուրա ու կարել տայ. բոլորը, բացի շապիկից, արբէշում, ատլաս, դուրա ու կարել տայ է լինի: Ամենաքիչը 50—60 բուբլի միայն դրա վրայ է դնում, եթէ գարգերն էլ չըլինին: Սրանք մի կողմից. հարսանիքին նորահարսի տանը պատրաստուած մի կողմից. հարսանիքին նորահարսի տանը պատրաստուած բոլոր ուտելիք-խմելիքն փեսի կողմից է զրկում. մինչև չըլրկին, չեն պատրաստիլ: Խօսքը կտրած ժամանակն էլ «թօխլին» ու զինին և քահանային ու աթոռահասը՝ նա է տալիս: Եթէ նայն իսկ ընդունենք, որ աղջիկ ուզելու ժամանակ՝ առանց դժուարութիւնների գործը շուտով զուլի է գալիս, ոչ ոքի նուէր ու կաշառք չի տրւում, որ շատ դժուար կրպատահի, էլի միմիայն ուտել-խմելու, հագուստի ու քահանայի ծախս կրնասի միջակ հաշուով ամենաքիչը 150-200 բուբլի: Ահա զլիտուոր ծախսերի հաշիւը մօտաւորապէս.

1 ջուալ ցորենի սպիտակ ալիւր	8 բուբլի.
1 ջուալ բրինձ	10 »
1 երինջ, աչառ կամ կով	20 »
10 օխա իւղ	10 »
Գինի և օղի	25 »
Խօսքը կտրած ժամանակ՝	
«թօխլիի և զինու ծախս	10 »
1 ձեռք շոր իր համար	15 »
Նորահարսին հարս	60 »
Քահանային և աթոռահաս	15 »

Գումարն է՝ 173 բուբլի:

ՏՂԱՅԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ

Ամլութիւնը, ինչպէս և ամեն տեղ Հայ զիւղերում, Համ-
շէնցի Հայերի մօտ էլ նախատինք է Համարում և երբեմն
դժգոհութիւնների ու ապօրէն կնապահութեան պատճառ լի-
նում: Երեխան՝ բացի այն որ տան «ծաղիկն» և ուրախութիւն
է, տան յոյսն ու ապագան նրա մէջն են տեսնում: Անորդի
զիւղացու բանը շատ դժուար է. մենակ զոր մէկին Հասնի: Տուն
է, արտ է, «ածուք» է, մալ է, ջրաղաց Հատիկ պիտի տանել,
անտառից փայտ պիտի բերել, քաղաք պիտի գնալ ու էլ ինչ
գիտեմ՝ քանի-քանի տեղ պիտի վազէ ու Հասնի զիւղացին,
թէ չէ բանը կը մնայ, ինքն էլ Հետը. ինչքան էլ շատուր
լինի, տան գործը չի պակսիլ: Այդ է պատճառը, որ զիւղացին
սաստիկ մեծ ցանկութիւն ունի որդի ունենալու, որ մէկը իրան
ժառանգ լինի, թե ու թիկունք տայ, նեղ օրին մենակ ու
անօգնական չը մնայ: Զատ որդիք ունենալը զիւղացու պար-
ծանքն է կազմում, տան Հարստութիւնը, նրա բարգաւաճումը,
և Հակառակը՝ չունեցողը կորած ու անբախտ է Համարում:

Սովորաբար ամլութիւնից ազատուելու Համար, ուրիշ տե-
ղերի պէս, սրբերի և ուխտագնացութեան չեն դիմում: Առաջ
տնային միջոցներն ու խորհուրդներն են գործ դնում, աշխա-
տելով զեղերով մի ճար անել: Երբ դրանք չեն օգնում, դիմում

են բժիշկներին, երբեմն հեռու տեղեր գնալով և մեծամեծ ծախսեր անելով: Երբ բժիշկներից էլ յուր կտրում են և ճար չեն գտնում, մօլլաներին ու իրանց «տիրացուներին» «գիր» ու «նուսկա» են անել տալիս, և կամ էլի իրանց լրած ու իմացած տնային կախարդական միջոցներն են դործ դնում: Աւելի այս են անում. մի մօր առջնեկին 40 ջրադացի տակից ջուր են ժողուել տալիս և նրա հայրենական մնացած օջախի շղթայի բոլոր ծակերից անցկացնել տալիս: Ապա ամուլ կնոջը նստեցնում են գետնին, երթիկի տակ, կշտին կանգնեցնում մի ուրիշ կին, որ մաղ բռնէ նրա գլխին: Առջնիկը վեր է ելնում կտուրը և այնտեղից, երթիկի միջով ջուր լցնում մաղի մէջ, իսկ նրա միջից էլ ջուրը թափուում է ամուլ կնոջ մարմնի վրայ: Այդպէս կրկնում են 3 անգամ: Աերջապէս, երբ ոչ մի դեղ օգուտ չի անում, ճարը կտրած համբերում են, համարելով այդ իրանց ճակատի գիրը և մեղքերի պատիժը:

Համշէնցի հայ կնոջ յղութեան շրջանը անցնում է շատ պարզ. մինչև վերջին րոպէն նա ոտի վրայ է: Աերակրի, աշխատանքի ու կենցաղավարութեան մէջ առանձին ոչ մի փոփոխութիւն չի լինում. ոչ ուրիշ լարմարեցրած թովթովիկ շորեր են հագնում, ոչ առանձին պահանջներ ու նազեր բանեցնում, ոչ էլ աշխատանքից խուսափում: Զատերը մինչև ծննդեան րոպէն անխօս ու անտրտունջ կատարում են իրանց սովորական ծանր աշխատանքները, մինչև որ վրայ է հասնում ջանկարծ երկունքի րոպէն:

Երկունքի ժամանակ լղի կնոջը առանձնացնում են և տան ու հարևան կանայք տատմէրի հետ միասին շրջապատում են նրան: Երբ հասնում է ծնելու ժամը, ծննդկանին չօքեցնում են գետնին, մէկը լիտեւի կողմից իր կրծքին է լինում նրան, իսկ տատմէրը առջևի կողմից սպասում երեխայի գալուն: Եթէ ծնունդը գժաւար է լինում, կամ ընկերքը ուշ է գալիս, լիտեւը նստողը աւելի երկու ծայրերից բռնելով, սխմում է նրանով ծննդկանի արգանդը: Ծանր րոպէներին, երբ ծննդկանը ուշագնաց է լինում, հրացան են արձակում, կամ տիրացուի լիտեւ

վազում՝ «կաշտոմ» են անել տալիս, սատանաներին ու չարերին հարածելու համար:

Նորածինն ձեռքի վրայ են վերցնում, լողացնում, բալուլում և պառկեցնում ծննդկանի կողքին: Նորածնի վրայ աղ ցանելու սովորութիւնը բոլորովին չըլլայ նրանց մօտ: Ծննդկանին լուանալուց ու տեղաւորելուց լիտույ, տատմէրի և օգնող կանանց համար սեղան են դնում, հաց են տալիս:

Ինչպէս շատ տեղ, նոյնպէս և սրանց մօտ, աղջիկ նորածինը սովորական դժգոհութեան ու տրտմութեան պատճառ է լինում: «Էհ, քած մըն է», ասում են նրանք այսպիսի դէպքերում, ուզենալով արտայայտել իրանց դժգոհութիւնն ու արհամարանքը այնքան երկար, լարուած հետաքրքրութիւնով սպասելուց լիտույ:

Իսկապէս տնտեսական կէտից նայելով հարցի վրայ, ոչ մի նշանակութիւն պիտի չունենար նրանց համար սեւը, քանի որ թէ աղջիկ և թէ տղան մինչև տնից բաժնուելը, հաւասարապէս օգնում են տան բոլոր դործերին: Ինչպէս երևում է, աւանդական նախազաշարմունքն ու սովորական, տարածուած, անմիտ կարծիքն է կանանց սեւի մասին—նրանց այդ եզրակացութեան բերել:

Լուրը առնելուն պէս, աղգականներն ու հարևանները շտապում են ծննդկանին տեսութեան, բերելով իրանց հետ ձուածեղ, կաթնապուր և այլն:

Ուրիշ տեղերի պէս՝ սրանք ծննդկանին անտուրը չեն համարում և ոչ էլ նրա ամաններն են դատում: Տունը փարատելու համար քահանային հրաւիրելու սովորութիւնն չունին:

Կնունքը կատարում է ծննդից մի քանի օր լիտույ, սովորաբար նոյն շաբթին. ուշացնել չեն սիրում: Կնքելուց առաջ կնքաօրը իմաց են տալիս, որ գայ քահանայի հետ խօսի ու երեխին կնքէ: Կնքում են կամ եկեղեցում, կամ իրանց տանը և կամ քահանայի տանն են դնում: Եկեղեցում երբեմն մի քանի հատին մէկ անգամից է կնքում քահանան: Սովորաբար երեխին մօտի հարևան կանայքն են եկեղեցի տանում, թէ որ տատմէրը հեռու է լինում բնակուելիս: Փողով տատմէրութիւն

նրանց մօտ բոլորովին չկայ. նա իր պաշտօնը կատարում է վարձքի համար, որովհետև «խախր» է: Կնուները ժամանակ միայն մի քանի կօպէկ (10—20) բաշխում է նրան կնքահայրը, եթէ այն էլ մտքին մնայ ու չը մոռանայ, պարտաւորական չէ: Առհասարակ անուներ ընտրութիւնը քահանային են թողնում, թէ որ իրանք որոշած չեն լինում:

Աղջկերանց տեղական անուներին, բացի սովորականներից, ամենից աւելի տարածուած են նրանց մօտ. Լուսիկ, Պայծառ, Զայթար, Օսկէկ, Մանիկ, Նաղիկ, Համաս, Միմգար (Նոյեմգար), Զօնակ (Ջանաղան), Սաչին (Սաթիւնիկ), Սաբեր, իսկ աղբերանց տեղական անուներին՝ Խաչիկ, Արթին, Գալուստ, Ալէգ, Սհօն, Զօրիկ, Զատիկ, Հօմբիկ (Համբարձում) և այլն:

Երեխին եկեղեցի կնքելու տարած ժամանակ սովորաբար հետն էլ ուտելիքն են դրկում. մածուն, փլաւ, հասարակ կամ կաթով, խմորեղէն ձուածեղ, երբեմն էլ եփած հաւ: Կնուներ պատճառով տանը յատուկ հրակէրք սարքելը շատ քիչ կը պատահի դիւզում. այդ էլ հարուստներն են անում:

Կնքահայրը ոչ երեխին, ոչ էլ ծննդականին ոչինչ չի տալիս: Երեխին խաչ տանելու սովորութիւն էլ չունին: Կնքահայրը մենակ քահանայի փողն է տալիս, սովորաբար մի բուբլիմէկ էլ մի քանի կօպէկ դայեակին. ուրիշ ոչինչ: Իրան էլ կնքելուց յետոյ իրանց ձեռագործ «եղլուխներին» մի հատ ընծայ են տալիս. իսկ այնուհետև տարուայ ընթացքում սանամայրը նրա համար նոյն կտորից շապիք է կարում, ինքն էլ իր սանիկին շոր կամ մի ուրիշ բան է նուիրում: Ինչպէս երևում է, կնքահայր լինելը ցանկալի ու նախանձելի բան է համարում. ամենքն են ուզում սանիկ ունենալ: Գա համշէնցիները կարծիքով մեծ վարձք է: Մարդ անպատճառ գոնէ մի սանիկ պիտի ունենայ կնքած: Նրանց կարծիքով՝ ով որ իր կեանքում բոլորովին երեխայ չի կնքել, միւս կեանքում նրա դրկին մի շուն կը դնեն:

Ծննդկանը երկար չի պառկում. հազիւ 3—4 օր, եթէ միայն հիւանդ չէ: Գեռ մի շաբաթ չանցած և բոլորովին չը

կազդուրուած, սկսում է իր առաջուան չարքաշ ու ծանր աշխատանքը:

Երեխային խնամք տանելն ու մեծացնելը ամբողջապէս մօր վրայ է թողնուած: Նա է ծիծ տալիս, օրօրում, պառկեցնում, ուտեցնում, հագցնում մինչև մեծանալը: Սովորաբար մինչև 2—3 տարի ծիծ են տալիս, եթէ միայն տարուայ գլխին ուրիշը նրա տեղը չը բռնէ: Կաթ չունեցած ժամանակ, կովի կաթ են տալիս. ուղղակի այնպէս, առանց ջրի ու շաքարի խառնուրդի: Գծից կտրելու ժամանակ ուրիշի ձեռքն են տալիս, ման բերում, մօրից հեռու պահում, հարևանների տները դրկում, որ մօրը մտեհան անէ:

Ում որ երեխայ չի մնում, պէտք է որ երեխային տանէ անցկացնէ մի այնպիսի կնոջ շապիքից, որի որդիներին ոչ մինը չէ մեռել. վերջը նրան մի քիչ փող տալով, պէտք է երեխին լետ գնի. դրանից յետոյ երեխան շուտ չի մեռնի:

Մինչև ծծից կտրելը և նրանից էլ դեռ շատ յետոյ, երեխին պառկեցնում են օրօրոցում, առաջին օրերից սովորեցնելով երեխին դիմանալ ու համբերել ամուր ու ձիգ կապանքներին: Օրօրոցից կախում են «լիլուններ» երեխին չար աչքից ազատ պահելու համար: Նոյնպէս այդ նպատակով ապակէ «լիլուն» են կապում երեխանց ձեռքերին ու ոտներին. սովորաբար տղաներին՝ աջ ոտին, իսկ աղջկերանց՝ աջ ձեռքին: Թէև այս էլ են ասում, որ մանջ տղի ձեռքին եթէ «լիլուն» կապեն, ձիու բախտ չի ունենալ:

Որպէս զի երեխան շուտով ոտքի կանգնի, երկու քառանկիւնի տախտակ են վերցնում. մէկի մէջտեղից մեծ ծակ են շինում և ամրացնում տակի տախտակի վրայ 3—4 ոտներով, երեխայի հասակի համեմատ, այնպէս որ այնքան բարձր չըլինի, որ երեխան միջից ընկնի, ոչ էլ այնքան ցած, որ վրայից դուրս թռչի: Տակի տախտակը, ի հարկէ, պէտք է հաստ ու ծանր լինի, որ չըլինի թէ երեխի հետ միասին շրջի: Գրան ասում են «կօյնիչ» (կանգնիչ):

Նոր ոտն կանգնող երեխին շուտ ման գալ սովորեցնելու համար այնպէս են անում. երեխին կանգնեցնում են տան շէմքի

վրայ, երկու ոտը իրար կապում «խաչքը-մէջքը». մէկը բռնում է երեխին որ չընկնի, իսկ նոյն կամ ուրիշի տնից անգրանիկ տղան կտրում է մէջտեղից: Ատրած ժամանակ բռնողը հարցնում է. «Ինչ կտրես կու». — կտրողն ասում է. «տղուն քեօտապը (բըխով) կտրիմ կու»: Այսպէս կրկնում են Յ անգամ տանք ուր շէմքերի վրայ, և ասպա երեխի ձեռքից բռնած ման են բերում «Գողէ, գողէ» ասելով: Էլի տանում են երեխին հետները աղբիւրը կամ դետը, կանգնեցնում «աւզօնի» չորս անկիւնում, առաջուան պէս ոտները կապում և կապը մէջտեղից կտրում: Այդ կապին «օտնառ» են ասում:

Ման չեկող փոքր երեխին շապիքը ստներից են հաղցնում և ոչ զլխից, որ շուտ մեծանայ և բոյ քաշէ:

Ջուտ մանդալու համար մի գորտ են բռնում, դցում ամանը և երեխին նրա վրայ լողացնում. լետոյ ջուրն ու գորտը դուրս թափում և Յ անգամ այս խօսքերն ասում. «Պեօյտ (գորտ), տղուն դայրը առ, դնա կոյակէ» (կտրիք):

Փոքր երեխին քունը զրած ժամանակ, եթէ մայրը մօտը մնալու չէ, աւելը հետը ցից են անում, իբրև երեխի ընկեր, որ չըլինի թէ քնի մէջ վախենայ: Նոյնպէս՝ վախից ազատ պահելու համար երեխի օրօրոցի լետը «ճագուի թաթ» ու «բուրձ» (վրձին) են կախում, զլխի տակ էլ Արպրիանոս դնում:

Ինչ չը խօսող փոքր երեխին եթէ մէս ուտեցնեն, լեզուն ուշ կը հանէ, իսկ դալ, հօ բոլորովին չը պէտք է տալ, թէ չէ և՛ ուշ կը խօսի, և էլ թոթով կը լինի:

Փոքր երեխի եզունդները չեն կտրում, ասում են, թէ հրեշտակն է կտրում:

Մայր որ երեկոյեան դուռը դայ, բերանին կը նայեն. թէ որ խօտ ունենայ, կառնեն շատ լացող մանկան օրօրոցի գլխի տակը կը դնեն, որ լացը պակսեցնէ:

Ասում են էլի՛ երեխի վրայ սերմ գցելը լաւ չէ. երեխան չի մեծանալ:

Երբ նորածին կամ փոքր երեխան առանց պատճառի լետ է դնում, հետզհետէ նիհարում, նուագում է, ասում են, թէ «կեօխ ըղած է»: «Կեօխը» միայն փոքրերին չի բռնում, այլ

և մեծերին, նոյն իսկ կողերին, բայց աւելի պատահում է նորածիններին ու փոքրերին, նոյնպէս և ծնած կողերին, և այդ լինում է շատ պատճառներից:

Այսպէս՝ եթէ երկու մարդ կամ կին «քառսունայ» երեխայ ունենան, մէկը միւսի տունը գնացած ժամանակը առանց իմաց տալու ուղղակի ներս չի մտնիլ, թէ չէ՛ գնացած տան երեխան «կեօխ» կը բռնուի: Գրա համար գնացողը դրսից ձայն է տանլիս, թէ վեր կացէք, դալիս եմ, երեխին գրկեցէք. այդ ասելուց լետոյ միայն կարող է ներս մտնել: Մայրը երեխին գրկած կանգնած սպասում է, մտնողի զիրկն է դնում երեխին և էլի լետ առնում: Մտնողը գետնին պէտք է նստի. նրա նստելուց լետոյ միայն երեխի մայրը կարող է նստել: Եթէ այդպէս չանեն, երեխան «կեօխ» կըլինի:

Թէ որ «կեօխը» պատճառը միւս երեխի հայրն է եղել, զնում են նրա պառկած կողմի պատից մի փայտի կտոր հանում, օրինակ մի «ճեփրկալ» (ճակը ճեփելու փայտ), կամ նրբար պառկած կողմի կտուրից ծածքի մի տախտակ գողանում, բերում են տուն, իրանց երեխին վրան լողացնում: Յետոյ այդ փայտի կտորը կամ տախտակը դցում են տնից հեռու, մի անշարտ տեղ, այնպէս որ չը գտնեն ու իր առաջուան տեղը չը դնեն, թէ չէ՛ «կեօխը» նրանց երեխին կանցնի:

Թէ որ «կեօխը» ուրիշ տան «քառսունայ» կնոջից է եղել, դրա համար «կեօխ» բռնուածի մայրը լուր է զրկում նրբան, և երկուսը միասին երեխանցով, հետները մի-մի կին առած՝ գնում են առուակի ափը, իրար դէմուդէմ կանգնում և ուղեկից կանանց միջոցով փոխադարձաբար երեխաներին իրար գիրկը դնում, ծիծ ուտեցնում և էլի նրանց միջոցով իրանց երեխաներին լետ ընդունում ու տուն գնում, մէկը իր ուղեկցէ հետ մի կողմը, միւսը ուրիշ կողմը, առանց լետ նայելու:

«Կեօխը» կարող է լինել և մսից. այսպէս՝ եթէ մի տեղ միս մորթեն ու բերեն այն տունը, ուր փոքր երեխայ կայ 40 օրեկան չեղած, բերողը պէտք է դրսից կանչի ու իմաց տալ, թէ չէ՛ երեխան «կեօխ» կը լինի: Գրանից լուացնելու համար

պէտք է անկշիռ միս առնել և «կեօխ» եղած երեխին նրա վրայ լողացնել:

Երեխին «կեօխ» բռնած ժամանակ այդպէս էլ են անում. վերցնում են նրա հօր «շալվարը» տան մէջտեղն են դրում, տունը վրան աւելում, ժողոված «կախը» «դէզ», աղբը տանում լցնում են մի տարեկան «պատրուսի» (պատուատաած ծառ) արմատի մօտ և երեխին Յ առաւօտ տանում նրա մօտ, ոտով կոխկրտեցնում:

Մալն էլ կարող է «կեօխ» բռնուել: Թէ որ մէկն ունենայ ներքին կով և մի «քառտունաց» ծննդկան զայ նրա տունը, կովը «կեօխ» չը լինելու համար՝ եկող կինը հացի մի կտոր «քերիչը» (կեղևը) բերանն է առնում, ծամում. և սպա դրնում նործին կովի բերանը, նրան ուտեցնում:

Նոյնպէս նործին կով (կամ դոմէշ) ունեցած ժամանակը, միս չեն բերիլ տուն, մինչև քառտունքը լցուի, թէ չէ կովը «կեօխ» կը բռնուի:

Գիւղը նոր «քօջ» (զաղթական ընտանիք) եկած ժամանակ կովը դոմից դուրս են հանում և լետոյ ներս բերում, որ «կեօխ» չը լինի:

Նործին կովի տէրը մինչև 40 օր իր տնից կրակ չը պիտի տայ ուրիշի. լաւ չէ. կովը կաթը կը քչացնէ կամ կը հիււանդանայ: Եթէ անպատճառ պիտի տայ, գոնէ պէտք է ձեռքով չը տայ. կրակը պէտք է գնի շէմքի մօտ, եկողը պէտք է ինքը վերցնի տանի:

Գոմում կովը ծնած ժամանակ վրան ալիւր են ցանում, խունկ ծխում ու մի քիչ ժամանակ դուրս հանում, լետոյ նորից ներս տանում:

Նսում են, թէ ծակ «չաչի» (սիմինդրի հասկի պատիճն) մէջ չը պէտք է փչել, թէ չէ մալը չի լղանալ:

Էլի ստում են, եթէ մանածի *) խուսը կովին տան, չի լղանալ:

*) Մանածը («մօնածը») ջրում խաշում են. ջրին մի քիչ ալիւր լցնում, որ թեղն ամրանայ. թեղը ջրից հանելուց լետոյ, ջուրը պէտք է թափել. դրան են ստում «մօնածի խուս»:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵՆՆԻՔԸ

Ընտանիքի մէջ ամենից յարգուածը հայրն է: Քանի որ չափահաս որդիք չունի, նրա ձեռքին է ընտանիքի դեկը և նրա անմիջական իրաւասութեան տակ է գտնուում ընտանիքի ներքին ու արտաքին կառավարութիւնը: Ծերանալով հետզհետէ այդ իշխանութիւնը քանի գնում թուլանում է և կամաց կամաց որդուն անցնում: Նոյն կերպ են վարում և մօր հետ. քանի որ երեխաները փոքր են, նրան ամենքը լսում են, իսկ որդոց չափահաս դառնալուց լետոյ, նրա յարգանքն էլ հետզհետէ պակասում է. նրա խօսքին մտիկ են տալիս միայն հարսներն ու տան փոքրերը:

Տան մեծի առաջին ու գլխաւոր բանը աշխատանքը կարգադրելն է տնեցոց մէջ. նա է ամեն օր նշանակում միւս օրուայ գործը, որոշելով ամեն մէկի աշխատանքն ու չափը, իւրաքանչիւրի ոյժի ու խելքի համեմատ:

Գիւղի երկրագործական աշխատանքը կապում է ընտանիքի անդամներին միմեանց հետ: Մեծ, փոքր, կին, տղա-արդ — ամենքը աշխատում են. աշխատում են շատ անգամ իրար հետ և միշտ էլ իրար համար. մէկը ամենքի համար, ամենքը մէկի համար: Պէտք է աշխատել, ուրիշ ճար չկայ. այդպէս է կարգը. այդպէս է հրամայել տան մեծը. եթէ նրա խելքը չը կտրէր, չէր ասիլ. որ ասել է՝ ասել է թէ պէտք է կատարել: Պօքը երեխան էլ դիտէ, հասկացել է, որ մինչև չը բանեն, չը ցանեն, հաց չի լինիլ, քաղցած կը մնան. ուձկի ու փոզի երես նրանք սրտեղից կը տեսնեն: Եթէ փող էլ գալիս է բերքի ծախուելուց, գա էլ միմիայն հօր ձեռքն է մնում. քանի որ տան մեծը նա է, ուրիշ ոչ ոք չի կարող խառնուել նրա հաշիւներին մէջ: Կտոր է, պարտք է, տան պակասներն են, — բոլորը նա է հաշուում ու մտածում: Քիչ անգամ է կնոջը զիմում ու հարցնում, այն էլ աւելի կտոր առած ժամանակ, միշտ էլ աշխատելով չափաւորել նրա պահանջները և մի քանի բան պակսեցնել նրա ստածներից: Այդ է պատճառը, որ կինն աշխատում է իր համար ջոկ փող ձեռք գցել

կամ պարապ ժամանակին ուրիշի մօտ օրավարձ բանելով, կամ տան աւելցած իւղից, հաւից ու ձուից ծախելով: Մասածի փողը անպատճառ կնոջն է պատկանում: Սովորաբար իւղ ծախած ժամանակ, կանայք պահանջում են, որ գինը իրանց ձեռքը տրուի և ոչ իրանց մարդոց: Եթէ մարդն իմանար կամ չէր թողնել որ տան իւղը ծախուէր, քանի որ իրանց էլ հազիւ է հերիք գալիս և կամ կը պահանջէր, որ փողը իրան տրուէր: Գրա համար էլ շատ անգամ կանայք իրանց սղածարդիանցից ծածուկ են ծախում իւղը:

Աշխատանքի անընդունակ անդամին ոչ ոք չի սիրում. նրան ծաղրում, ատում են: Իրանց սիրելի անձի երկար ժամանակով հիւանդանայը նոյն իսկ ատելի է թւում նրանց, ուր մնայ առողջ, բայց ծոյլ ու անընդունակ մարդու դոյուլութիւնը: Եւ պէտք է ասել, որ իսկանպէս ծոյլեր, աշխատանքի անընդունակ մարդիկ շատ հազուադէպ են համշէնցիների մէջ: Նրանք բոլորն էլ չափից դուրս բանուկ, աշխատատէր մարդիկ են: Տուէք նրանց մի կտոր հող. ուր էլ լինին, նրանք իրանց ճարպիկ ձեռքերի ու տոկուն ոյժի շնորհով ամեն տեղ գլխները կը պահեն, քոյցած չեն մնայ:

Հօր մահից յետոյ ընտանիքի կառավարութեան դերը անցնում է որդիներից նրան, որ աւելի ընդունակ է ու խելօք, որ աւելի դիւրք ունի հասարակութեան մէջ: Միմիայն աշխատանքը բաւական չէ ընտանիքը կառավարելու համար. խելքն աւելի է հարկաւոր: Նրան է յանձնում աշխատանքի ընդհանուր հսկողութիւնը և ընտանիքի շահերի պաշտպանութիւնը գրասի շրջանում: Եթէ խելք չունենայ, լեզու չունենայ, տանն էլ, դուրսն էլ նրան մտիկ անող չի լինիլ: Այդ է պատճառը, որ լեզուանի, խելքով տղան նոյն իսկ հօր կենդանութեան ժամանակ շատ անգամ տան ներկայացուցիչն է համարում հասարակութեան մէջ: Տանը թէև նա ամենքից քիչ է բանում և ամենքից աւելի նոր ու մաքուր է հազնում, որովհետև շինամէջ է դուրս գալիս, բայց էլի տանը նրան պատուում են, ամենքից աւելի նրան խօսքին են լսում: Եւ այդ նրա համար, որ ամենքն էլ գիտեն, որ միայն աշխատանքը ոչինչ է. ձեռ-

քի հայրը կը խլեն դիւղի դօրեղներն ու ցեցերը, եթէ քամակին՝ օգնող չը լինի, եթէ իրանց շահերին պաշտպան չունենան:

Ազգակցութիւն ու խնամուքիւն:

- Տասին ասում են — — — մօմ.
- Մօրը « — — — մէ"ր կամ մէր. իսկ կանչելիս՝ Կմա.
- Հօրը « — — — հէ"ր կամ հէր. իսկ կանչելիս՝ Էբա.
- Հօրեղբօրը « — — — հօրփի"ր կամ հօղբէր.
- Հօրեղբօր կնոջը « — — — մօմէ"ր կամ հօղօփիկն.
- Մօրեղբօրը « — — — քեռի:
- Մօրեղբօր կնոջը « — — — քեռեկին.
- Մօրաբրոջը « — — — մօրքուր.
- Հօրաբրոջը « — — — հօրքուր.
- Եղբօրը « — — — ախպէ"յս կամ ուղղակի անունն են տալիս.
- Քրոջը « — — — քուրիկս կամ ուղղակի անունն են տալիս.
- Կնքահօրը « — — — կնքեար.
- Կնքամօրը « — — — կնքակին.
- Կնքահօր մօրը « — — — կնքամայր.
- Կնքահօր քրոջը « — — — կնքաքուր:

Խնամոնց համար՝ աներոջ ու գոքանչի մասին խօսելիս փեսան վշում է նրանց «միր պապը» կամ «միր մօմը» ասելով. կանչելիս էլ՝ սովորաբար նրանց պապ կամ «մօմ» է ասում. աներորդու՝ ուղղակի անունն է տալիս, իսկ նրա մասին խօսելիս՝ թուրքերէն բառով է վշում: Իսկ քենակալին խօսելիս էլ, կանչելիս էլ միշտ թուրքերէն բառով է վշում: Իսկ ուրիշները այդ չորսի համար ուղղակի թուրքերէն բառեր են գործածում. դրանց հայերէն անուններ չը կան. (աները՝ Բաբայուղ, գոքանչ՝ Օնալուղ, աներորդի՝ կախնչի. քենակալ՝ բաջընաղ): Հայերէն բառեր պահել են՝ սկեսուր, սկեսրէ"ր, տէ"քը, ներ, տալքենի-անուններում:

Կինը իր մարդու մասին խօսելիս՝ սկեսրոջ առաջ նրա համար «տղադ» է ասում, տալի մօտ՝ «ախպէ"յր». տէգրկնոջ մօտ՝ «տէքըդ». իր ճնողների առաջ՝ «ընիշտէ"դ», օտարների մօտ՝ «ինքը, միլոնք, միր տօնը մեծը, միր կորիճը, միր տղոց հէ"րը (կամ երեխե անունը տալով):

Տղամարդը իր կնոջ մասին խօսելիս՝ ճնողների մօտ ասում է նրա համար՝ «հայսը», աներանց մօտ՝ «ախչիկդ», օտարների մօտ՝ «միր տօնտիկօնը, միր ընտանիքը», երբեմն էլ վշում է նրան ծագումով, այս ինչի ազդեկը կամ թօռը իրանց հայրական ազգով («միր Վար-

վաշար, միր Մուսջին, միր Միւսէլիմը...): Անուն տալ ոչ իրար մօտ, ոչ էլ ուրիշների մօտ բոլորովին չէ ընդունուած: Իրար կանչելիս՝ սովորաբար ասում են—«բա» և կամ թէ չէ, եթէ մի քիչ հեռու են, նախապէս իրար «ո՛ւ» են ձայն տալիս ու ասպա աւելցնում. «բա՛, լսե՛ս կու տէ՛» (լսում ես):

Սովորաբար Համշէնցի հայերի մօտ բազմանդամ ընտանիքներ չըկան: Հազադիւտ են նրանց մօտ այնպիսի ընտանիքներ, ուր մի քանի եղբայրներ երկար ժամանակ միասին մեկնոյն յարկի տակ ապրէին:

Եղբայրներից ամեն մէկը Համարեա պսակուելուն պէս՝ բաժնուում, իր համար ջուկ տուն է կազմում: Ծնողները մնում են փոքր որդու մօտ: Գա նրանց մօտ այնպիսի մի բնական սովորութիւն է դարձել, որ որդու բաժնուելու մասին նախապէս ոչ կռիւ է լինում և ոչ էլ խօսակցութիւն: Արդիք բաժնուում, հեռանում են ուղղակի հէնց այնպէս, որովհետև կարգն այնպէս է, էլ յարմարութիւն չը կա՛ մնալու, այնպէս՝ ինչպէս նոր ելած մեղուի ձագը անմիջապէս թողնում է հին փեթակը և նոր տեղ տեղաւորում: Յօլորովին այդպէս է և նրանց մօտ: Չը նայելով որ նրանք անխտիր երկրագործութիւնով են պարապում և այդ պարապմունքն էլ պահանջում է շատ աշխատաւոր ձեռքերի միութիւն, բայց և այնպէս՝ նրանք գերադասում են մեն-մենակ, իրանց համար աղատ-անկախ, քչւորով հողը մշակել, չարքաշութիւն քաշել, անոք, անօդնական մնալ, քան թէ շատուորով շատ գործ անել, բայց շարունակ տրտունջներ ու անբաւականութիւն ունենալ իրար դէմ:

Բաժնուելու պատճառը ոչ այնքան տէգրկնիկներն ու հարսներն են, կամ սկեսուրի բռնութիւններ, ինչքան հէնց իրանց սողամարդկանց կամքն ու զգացմունքները: Աւելի իրանք որդիքն են ուզում հեռանալ հօրենական օջախից, օր առաջ ազատուել հօր իշխանութիւնից ու հսկողութիւնից, իրանց աշխատանքի կատարեալ տէրը լինել: Ճիշտ է՝ նրանց մօտ ընտանեկան բռնութիւններ չկան, բայց զիւղական նահապետականութիւնը գեռ ևս ընդունում է այնպիսի կարգեր, որոնք

կապում, կաշկանդում են ջահել որդու ազատութիւնը: Այսպէս նա պարտական է հօր-մօր և առհասարակ տան մեծերի առաջ չը ծխել, ամօթ է. նրանց բռնած գործում չը խառնուել, նրանց սխալը չուղղել, պատշաճ խոնարհութիւն ցոյց տալ, մեծից առաջ խօսք չասել և այլն և այլն: Բայց ամենից աւելի նրան վշտացնում է այն բանը, որ այնքան աշխատելուց լետոյ՝ դրսեանը մի կողմէլ չի մտնում, որ ինքն էլ երբեմն-երբեմն, քաղաք գնացած ժամանակ՝ սիրտն ուզած բանն առնի, կամ հազնելիք կամ ուտելիք: Քանի որ փոքր է, ջահել է, հօր իշխանութեան տակ է, դրամական ոչ մի հաշուի մէջ նրան չեն խառնում, նրա ձեռքը ոչինչ չեն տալիս. բոլորը հօրը ձեռքն է դնում. նա է որոշում իր խելքով, թէ ում ինչ է հարկաւոր առնել: Էլ ինչի՞ մնայ ինքը, քանի որ տանը իրան բանի տեղ դնող չըկայ: Ինքն էլ վեր է կենում, գնում է, իր համար ջուկ ապրում: Մենակ հօ ինքը չէ այսպէս. ուրիշներն էլ այդպէս են արել. ոչ ոք դրա համար ոչ նեղացել է, ոչ էլ մի բան ասել. երեւի կարգն այդպէս է. ինչի՞ ինքն էլ չը գնայ: Եւ գնում է, նոյն իսկ հաշտ կերպով, առանց դաժմադալի, դրսէ դուրս շարունակելով իր կապը հայրենական օջախի հետ, շատ անգամ օգնութեան հասնելով հօրը նեղը մնացած ժամանակ, նոյնպէս իր հերթին վայելելով հօրանց օգնութիւնը իր նեղ ժամանակը:

Տէգրկնիկների, հարսների ու սկեսրի անհամութիւնները երկրորդական, երրորդական պատճառ կարող են լինել. դրանց մասին զանգատներ շատ քիչ են լինում: Արդէն բանը դեռ դրանց չը հասած՝ բաժանումը լինում է, էլ երբ պէտք է ժամանակ գտնին իրար հետ ընկնելու:

Նոյնպէս շատ աղջիկ բերելը տնեցիներից ոչ ոքի համար ախորժելի չէ, բայց և այնպէս հաստատապէս կարելի է ասել, որ նրանց մէջ ոչ մի դէպք պատահած չի լինիլ, որ դրա համար հարսին սկսած լինին ծուռ աչքով նայել և կամ տնից դուրս արած լինին. այդ տեսակ բան նրանց մէջ երբէք չէ պատահել: Ճիշտ է՝ աղջկայ ծնունդը նրանց մօտ այնպէս ուրախութիւնով չէ ընդունում, ինչպէս տղինը, բայց և այնպէս՝

աղջիկը ոչ մի կերպ բեռ չի լինում ծնողների համար: Նրան էլ այնպես են պահում ու հագցնում, ինչպես տղին. ոչ մի զարդարանք, ոչ ոսկի, ոչ արծաթ չեն կախում նրա վրայ մինչև մարդու գնալը, եթէ չը հաշուենք կոպեկանոց պղնձէ ապարանջաններն ու հասարակ օղերն ու «լիւուները»: Պսակի ժամանակ եթէ մի զարդարանք տալիս են, այն էլ տղի տիրոջ կողմից է ընծայ գալիս, ինչպես և հարսի սրակի բոլոր հագուստեղենն ու նրա տան ուտելիքի սրտրաստուծիւնը:

Վաղ նշանել, այսպես կոչուած՝ օրօրոցախաղի սովորութիւն բոլորովին չկայ նրանց մօտ, ոչ էլ գրաւ սրտածառով ինամոնց յաճախ հիւրասիրելն ու «խօնչա» ուղարկելը: Հակառակը, ինչպես տեսանք, աղջկայ տէրը աւելի նազ ու թուզ է ծախում, լիզուն երկար է պահում, աւելի մեծ արտօնութիւններ է վայելում, քան տղի տէրը, որ հազիւ հազ, հազար նազով ու փողով կարողանում է աղջկայ տիրոջ հաճութիւնն ըստանալ:

Հարս ու սկեսրի յարաբերութիւններն առանձին անհամութիւնների պատճառ չեն լինում: Առասպելական հուշակ ստացած սկեսրական բռնութիւններ դրանց մօտ լսուած չեն: Արշտ է՝ հարսը սովորաբար ակնածութիւն ու պատշաճ խոնարհութիւն է ցուց տալիս սկեսուրին, բայց այդ խոնարհութիւնը երբէք ստրկութեան չի հասնում. ոչ էլ սկեսուրն է այդպիսի պահանջներն անում: Վինը աւելի կախում ունի մարդոց, քան սկեսուրից. սկեսուրը երկրորդական դեր է կատարում: Սկզբներում՝ երբ հարսը նոր եկած է, տղան ջահէլ է, ամօթ է նրան խառնուել կնոջ գործերում. հարսը սկեսրի հսկողութեան տակ է. նա է նրան տան բաները սովորեցնում, տեղ զրկում, սովորեցնում անեցոց ու օտար մարդկանց ընդունելու և վարուելու կարգը, ում հետ և երբ խօսելու և չը խօսելու ժամանակը և այլն: Հարսի չը խօսքանութիւնը կարճ է տևում, հազիւ մի քանի շաբաթ. այնուհետև կատարեալ ազատութիւն է վայելում խօսելու ամենքի հետ, լինի՝ նա տան մարդ թէ օտար. երեսն էլ միշտ բաց, առանց որևէ կապի ու քնթկալի: Միմիայն հարսնելից յետոյ առաջի շաբաթն է, որ գլխին երկար

քօղ գցած, տանն է մնում. դրանից յետոյ բաց երեսով, արձակ-համարձակ ամեն տեղ էլ կարող է գնալ:

Վինը ընդհանրապէս համշէնցիների մօտ վայելում է կատարեալ ազատութիւն. մանկութիւնից նրան տղերանց հետ հաւատար ազատութիւն է տրուում. նրանց հետ միասին մեծանում ազատ ու մաքուր բնութեան ծոցում, ամեն աշխատանքին նրանց հետ մասնակից մինչև մարդու գնալը: Մարդու գնալուց յետոյ էլ նա չի կտրում իր կապը բնութիւնից. մարդու անբաժան մասնակիցն է արտի ու դաշտի գործին: Փետատան ու մանգաղը ձեռքին՝ նա բանում է արտում ոչ միայն իր մարդու, այլ և դրսից բռնած մարդկանց հետ, առանց քաշուելու և ամաչելու: Նրանց հետ խօսում է, ծիծաղում, հեքիաթներ պատմում, արտի ու բերքի մասին դատողութիւններ անում: Եւ այդ վարմունքի համար նրան ոչ ոք չի դատապարտիլ. գործն այնպես է, որ տղամարդը միշտ ամեն տեղ չի կարող հասնել. մէկը պէտք է՝ որ բանուորների հետ լինի, նրանց հետ բանի, նրանց վրայ հսկի, թէ չէ նրանք էլ չեն բանիլ, գործը կը մնայ: Իրա համար ոչ ոքետուրը կը նեղանայ, ոչ էլ մարդը մի բան կասի: Նեղանան, նեղանան՝ շատ-շատ մի քանի հայհուանքներ կը թափեն, բանը ձեծի երբէք չի հասնիլ: Չատ հազիւ պատահած կը լինի, որ մարդը իր կնոջը ձեծած լինի, իսկ սկեսրի կողմից հարսին ձեծելը հօ իմացուած չէ: Նոյն իսկ ամենամեծ պատճառի համար, ուրիշների հետ ծածուկ կապերի համար անգամ մարդը քաշում է իր կնոջ վրայ ձեռք բարձրացնելու. շատ-շատ մի քանի հայհուանք ասի, կը թողնի, համոզուած լինելով, որ ինչքան կոպիտ վարուի, այնքան կը հեռացնի նրան իրանից, միւս կողմից հասկացած լինելով, որ օրէնքը իրաւունք չի տալիս մարդուն կնոջը ձեծելու:

Աշխատանքն ընտանիքի անդամների մէջ այսպէս է բաժնուած. հերկը, տափան ու պպտ քաշելը, լուծ ու սալ բանեցնելը — անպայման տղամարդու գործեր են. մնացած բոլոր երկրագործական-տնտեսական գործերում անբաժան մասնակցում է կինը: Զուտ տնային գործերը՝ կարը, լուացքը, մանեկն ու գզիկը, կերակուր եփելն ու հաց թխելը, կթելն ու խնոցին,

ջուր բերելը, տունը սրբելն ու մաքրելը, «ածուքի» աշխատանքը — միմիայն կանանց բանն է, տղամարդը չի խառնուում: Տղամարդը «ածուքը» հերկում է, պատը քաշում է, մնացածը թողնում կնոջը: Աինն է փորում, ցանում, փնջում, տնկում, խոտերը մաքրում, քաղում, չորացնում, հնդացու պահում:

— Կերակուրն ու հացը սովորաբար կանանցից նա է պատրաստում, որը որ տանն է մնում, լինի նա հարս թէ սկեսուր: Եթէ հարսը փոքր, ծծկեր երեխայ է ունենում, տանն է մընում. այդ բաներն էլ նա է տեսնում. իսկ երեխայ չունեցողը արտն է գնում, կերակուրն ու հաց պատրաստելը սկեսրին թողնում: Սովորաբար՝ որովհետև բանելն աւելի դժուար է, դրս համար տանը բանելու պառաւներն են մնում, իսկ հարսներն ու ջահէլները գնում են արտը: Տանը մնացողը՝ կերակուրը պատրաստելուց և հացը «քարից» կամ փռից հանելուց յետոյ, դարսում է «կալաթը» և տանում արտը՝ աշխատաւորներին: Ով որ կերակրի ու հացի նայում է, ջուրն էլ ինքն է բերում. իսկ իրիկունները սովորաբար ջուրը հարսներն ու աղջիկերքն են բերում: Տունը աւելելն ու մաքրելն էլ տանը մնացողին է մնում, թէև այդ էլ ուրիշ ժամանակ հարսներն ու աղջիկերքն են անում: Կովը կթելը, խնոցին հարելն ու խմոր հունցելը աւելի հարսների գործ է. տղամարդկանց գլուխն ու ոտները լուանալը նոյնպէս. բայց եթէ տանը մի քանի հարս կայ, ամենից փոքրն է անում այս վերջինը: Բուրդ գգելը, «սօկ» ու «ստորին» մանելը աւելի պառաւների բան է. իսկ կանեփից թել քաշելուն ու խսիր կապելուն ամենքն էլ մասնակցում են: Կարը լուացքն ու «լաթ» գործելը աւելի ջահէլներն են անում. երբեմն էլ անտառից փայտ նրանք են շալակով բերում, իսկ գուլպա գործելն ու տրեխ շինելը, նոյնպէս՝ կանեփից թուկ ու թել հիւսելը տղամարդկանց բանն է:

Վաղ առաւօտեան, դեռ լոյսն ու մութը չը բացուած, ամենքը վեր են կենում տեղերից երեսները լուանում և ապա անմիջապէս «ծնրի» (աղօթք) կանգնում: Մեծ, փոքր, կին, տղամարդ — ամենքը աղօթում են. եթէ մէջները «տիրացու» — կարդացող ունին, ձայնով «ծունր» են անում: Իլի «ծունր» են

անում երեկոյեան, երբ դործից դալիս են, և մէկ անգամ էլ՝ պառկելուց առաջ: Ճաշից ու ընթրիքից առաջ ու վերջը երկար աղօթելու սովորութիւն չունին. սովորաբար միայն երեսներն են խաչակնքում: Հացի նստելուց առաջ ձեռքերը լուանում են, իսկ ուտելը վերջացնելուց յետոյ՝ ձեռքերի հետ բերանն էլ են լուանում: Հացի ժամանակ ամենքը միասին են նստում, կին թէ տղամարդ. հիւր ունեցած ժամանակը՝ երբեմն միասին, երբեմն էլ՝ ջուկ: Եթէ հիւրը տղամարդ է, տան մեծի հետ են նստեցնում, կամ ջուկ տալիս, իսկ երբ կինմարդ է լինում, տան կանանց հետ է ուտում: Սեղանը դնելու ժամանակ սովորաբար հարկ եղած ծառայութիւնը տան փոքր հարսի վրայ է. նա է սպասաւորում սեղանին:

Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ն

Կովկասեան ասիերը գաղթելուց յետոյ, Համշէնցիները ինչպէս հայրենական կեանքի շատ կողմերի, նոյնպէս և բարք ու վարքի մէջ հետզհետէ փոփոխութիւններ են մտել: Հայրենական պարզ ու նահապետական կեանքի հետ տեղ-տեղ նկատուում են նրանց մէջ ապականութիւն ու անբարոյականութիւն, մանաւանդ Չէրնօմօրի վիճակում, ուր շրջապատող ռուս կազակ զիւղացիների ընտանեկան յայտնի բարքերի ապականութեան շնորհով նահապետական հայը կորցրել է իր բարքերի վաղեմի մաքրութիւնը: Այստեղ բարքերի ապականութիւնը ծայրայեղ աստիճանին է հասել. ապօրինի կապեր և օջախի պատուի խախտումը, առևանգութիւններ ու կանանց փախցնելը շատ տարածուած երևոյթներ են նրանց մօտ: Միւս տեղերում, ճիշտ է՝ այդ երևոյթներն այնքան մեծ չափով չեն կրկնուում, բայց չէ կարելի ասել, թէ բոլորովին չը կան: Ամեն տեղ նրանց զիւղերում պատահում են այդ տեսակ ապօրինի կապեր, թէև, ՚ի հարկէ, ծածուկ, ոչ բացարձակ կերպով: Գրանց պատճառը ոչ միայն իրանց հայրենակիցների վարակիչ օրինակն է և շրջապատող տարրի սոցալանոց ազդեցութիւնը, այլ գլխաւորապէս

իրանց պարապմունքը, թուժունի մշակութիւնը: Այդ բերքի մշակութիւնը որովհետեւ սաստիկ մեծ ծաւալ է ստացել նրանց մօտ, ստիպում է ահագին թուով բանւորներ թափել գործի տաք ժամանակ: Բանւորների ամենամեծ մասը Կովկասեան ափերի հիւսիսում, Չէրնոմօրի կողմերում, կաղմում են ռուս աղջիկներ, որոնք ապականութեան ամենազլխաւոր աղբիւրն են: Նրանք զայլս են տասնաւոր, հարիւրաւոր խմբերով, նստում վեր են կենում հայ տղերանց հետ, նրանց հետ ողջ օրը երգով ու կատակներով անցկացնում: Ինչ խօսք որ աղջիկների վրայ ոչ մի հսկողութիւն չը կայ. նրանք իրանց զլխու են, ո՞վ է նրանց մօտ նշանակութիւն տալիս այդ տեսակ բաներին:

Ելի այդ թուժունի պատճառով չէ՞, որ հազարաւոր հայ պանդուխտներ Անատոլիայի հայրենական ափերից գալիս են Կովկասեան ափերը, իրանց հայրենակիցների մօտ, ծառայի կամ թուժունից մի մաս ստանալու պայմանով մտնում նրանց մօտ, նրանց հետ միասին նստում, վերկենում, բանում ու պաւկում: Հասկանալի է, որ այդքան պանդուխտ բաղմութեան այդպէս մօտիկ կերպով տներ լցուելը առանց հետեւանքի չի կարող անցնել: Օրերով, ամիսներով և նոյն իսկ տարիներով միասին ու միատեղ ապրելն ու կենակցելը՝ այդպէս թէ այնպէս՝ պատճառ է լինում ապօրինի կապերի, մանաւանդ որ նրանց մեծ մասը ջահէլ մարդիկ են, մեծ մասը կնոջ ու երեխանց տէր, որոնց ամիսներով ու տարիներով հայրենի երկրում երեսի վրայ թողած, եկել ընկել են այս տեղերը, որ մի քիչ փող աշխատեն, դնան իրանց երկրում հալալ հաց ուտեն, թուրքական անթիւ ու աճող տուրքերը տան, իրանց բանեցրած եզն ու կովը պարտքի համար դրուելուց ազատեն: Ելի այդ թուժունն է պատճառը, որ շատերը նրանցից իրանց աշխատասիրութեան ու ընդունակութեան շնորհով զգալի բարեկեցութեան հասնելով, միջոց է տալիս նրանց կանանց պճնուելու սովորականից դուրս շուալ կերպով, այնպէս որ վերջին տարիներս նրանց կանանց մէջ, մանաւանդ ուր թուժունի մշակութիւնը մեծ չափերի է հասել, ինչպէս օրինակ Մուխոմի շրջանում, չափից դուրս տարածուած է պճնասիրութեան ախտը. մէկը միւսին գերազան-

ցել է ուղում: Հարստի համար, ասենք, ոչինչ. նրա ձեռքը կը հասնի. բայց ինչ կանէ խեղճ-չունեւորը: Այ, նրանց բանն է դժուար: Աղքատի կինն էլ չի ուզիլ լետ մնալ իր հարեւանից, և բաւական է տեսնի՝ որ մարդը չի կարողանում իր ճաշակին ու պահանջներին դահացում տալ, կամաց-կամաց կսկսի ուրիշ ճանապարհ բռնել... Ակամայ նրա մարդու լեզուն էլ կը կապուի: Ի՞նչ կարող է անել. շատ էլ լանդիմանի, նա էլ է գտնում, որ հարեւանի կինն իր կնոջից լաւ է դուրս գալիս. ինչ արած: Անիծած կինը որ իրան չի հասկանում: Ոչ, շատ լաւ հասկանում է, բայց չի զգում, չի խղճում նրան. դուռով հօ չի կարելի հասկացնել նրան. տնից դուրս անելու համար էլ իր ոչժը չի հասնիլ: Լաւ, դուրս արեց, լետոյ ինչ անի. ո՞վ պէտք է իրան հաց-կերակուր պատրաստի, ո՞վ տունը պահի, իրան ու երեխանց նաչի. տան պակասներն հողայ, մանաւանդ որ ուրիշը առնելու համար ոչ իրաւունք կայ, ոչ էլ այնքան փող ունի: Հաղիւ-հաղ, ո՞վ գիտէ ինչ նեղութիւններով, նրա ծնողներին աջողուել է այդ մէկն էլ ձեռք բերել, ուր մնայ, թէ հիմա գրան էլ դուրս անի, ուրիշը տուն բերէ, այն էլ այնպիսի դժուար տեղում, ուր կին առնելը բացի զբամական մեծ գոհորութիւններից, ահագին դժուարութիւնների հետ է կապուած: ճար չը կայ. մնում է լուել ու հաշտուել: Չատ էլ շատ բան կասեն. ինչ պէտք է ականջ կախել ամեն լսածին, ում կնոջ վրայ չեն խօսում, որ իր կնոջ վրայ չը խօսեն: Եւ իրաւ, այդտեսակ գէպքում խեղճ մարդու ամենամեծ մխիթարանքը հէնց այն հանգամանքն է, որ այդ բամբասանքի տակ են շատ շատերը իր հարեւանների կանանցից: Կոյնպիսի դրոյցներ պտուում են ՚լ տղամարդկանց վրայ: Բարքերի այս կամ այն չափով ապականութիւն նկատուում է ամեն տեղ համընցիների մօտ, թէև ոչ այնպէս բացարձակ ու մեծ չափով, ինչպէս Չէրնոմօրի վիճակում:

Ինչպէս տեսնում ենք, բոլոր պատճառներն էլ համարեա վատ տնտեսական են: Երկրորդական պատճառների մէջ կարելի է ընդունել երկրի դիրքը. ամբողջապէս անտառոտ, չորս կողմը խիտ, անմատչելի ու մութ անտառները ինչ խօսք որ

այսպէս՝ թէ այնպէս նպատուած են այլ և այլ կապերի հաստատուելուն:

Մի մեծ պատճառ էլ կայ, որ ես մտաւայ լիշելու. այդ նրանց՝ տղաներին փոքր հասակից պրակելու սովորութիւնն է, մօտաւորապէս 16—18 տարեկան հասակից: Այդ սովորութիւնը դուրէ այնքան վատ հետեանք չունենար, եթէ միայն աղջիկն էլ տղի համեմատ հասակ ունենար, մինչդեռ աւելի հակառակն է նկատուում. սովորաբար աղջիկը կամ բոլորովին հասակակից է լինում և կամ մի քիչ մեծ, որ այսպէս թէ այնպէս դարձեալ բնական չէ, քանի որ մինչդեռ աղջիկը արբունքին հասած, ֆիզիկապէս կատարեալ զարկացման մէջ է, տղան փոքր է լինում նրա համեմատ և կարօտ դեռ ևս մի-երկու տարուաջ աճելութեան:

Բարքերի ապականութիւն նկատուում է միայն ամուսնացած կանանց շրջանում. ջահել աղջիկների մէջ այդ տեսակ ոչ մի բան չըկայ: Նրանց փախցնում են, կամ աւելի ճիշտը՝ իրանք փախչում են իրանց ուղած երիտասարդի հետ, որովհետեւ եթէ աղջկայ յօժարութիւնը չը լինի, շատ դժուար կը լինի նրանց փախցնել: Այդ տեսակ դէպքեր շատ են պատահում նրանց մօտ: Սկզբում փախչող աղջկայ ծնողները մերժում են համաձայնութիւնը տալու, չեն հաշտուում այդ բանի հետ, համարելով իրանց օջախի համար անպատուութիւն, բայց վերջիվերջոյ բոլոր փախչողներն էլ պրակում են:

Ինչպէս ամեն տեղ ժողովրդի մէջ, նոյնպէս և համշէնցիների մօտ՝ սիրահարութեան վրայ վատ աչքով են նայում, բնդուներով այն իբրև անպատիւ ու անբարոյական երևոյթ: Բայց ծնողների այդ հին հասկացողութեան հետ չի հաշտուում նրանց երիտասարդ աղջիկը կամ որդին, որ յանդուգն ու համարձակ, իր ընտրածի հետ մութ գիշերով սարեր-ձորեր է անցնում խիտ-խիտ անտառների միջով, մինչև կը տանի նրան մօտիկ գիւղը, քահանայի մօտ, որ կարճ հարցափորձից յետոյ անմիջապէս ձեռք կանխի Մաշտոցը և կսկսի օրհնել նրանց միութիւնը: Իսկական սիրահարութեան դէպքեր շատ հազուադիւր են նրանց մօտ. և իսկապէս աղջիկը ո՛ւմ վրայ պիտի սիրահարուի, քանի

որ զիւղում էլ երիտասարդ չի մնում. 16 տարեկանից արդէն տղաներին պրակում են. հօ երեխաներին չի կարող սիրել:

Փախչելը միայն սիրահարութիւնից չի լինում. երբեմն աղջիկը փախչում է հէնց այնպէս, տեսնելով որ իրան շատ երկար են պահում տանը և դեռ էլի միտք չունին տալու, կամ իր չը հաւանածին են ուղում տալ, կամ թէ չէ տղի կողմից հարսներ խեղքից հանած կը լինեն, հեռուանց հեռու գովելով տղին և նախատելով աղջկան այդքան երկար համբերելու համար: Այս վերջին տեսակ դէպքեր շատ են պատահում: Տղի տէրը երբ տեսնում է որ ամեն կողմից ճարը կտրուում է, որ տեղից ուղեց՝ չը տուին, զիմում է իր բարեկամ հարսների օգնութեան, խնդրելով անպատճառ իր մտքի դրածին կամ մի ուրիշի մի տեղից թողնել: Այդ արդէն նրանց համար դժուար չէ: Գէս-դէն են ընկնում, առաջ հեռուից աղջկան լուրեր են զրկում, տղին գովելով գովում, վերջապէս իրանք սկսում են մօտենալ և մի գեղեցիկ օր նրանցից մէկը եկեղեցուց կամ ուղղակի տնից աղջկան առնում, տանում է նրան սպասող տղին յանձնում, ինքը հեռանում: Այնուհետև նրանք երկուսը միասին, ծածուկ, գիշերով ճանապարհ են բռնում գէպի մօտիկ գիւղը, աշխատելով սարերի ու անմատչելի գագաթների վրայից անցնելով, հասնել քահանայի տունը, ուր վերջնականապէս հանդիստ են գտնում և իրանց նպատակին հասնում:

Երբեմն մի աղքատ տղի համար, տեսնելով որ ոչ ոք աղջիկ չի տալիս, ողջ գիւղը կանգնում է. ժողովում են կտրիճները և մի գիշեր վրայ տալիս մի աղջկայ տունը, պարապ հրացանի ու ստրճանակի ձայներով սարսափեցնում տնեցոց և աղջկան դուրս հանում, փախցնում, տանում տղի հետ պրակել տալիս: Եւ այդ տեսակ դէպքեր անցնում են անպատիժ և աւանդ որևէ ծանր հետեանքի:

Հ Ա Ս Ա Ր Ա Կ Ա Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք Ը

(Համայնական սովորութիւններ).

Համշէնցի հայը իր խիստ զործնական ոգու և բնաւորութեան հետ արտայայտում է շատ դէպքերում նաև զուտ հասարակական-համայնական կողմեր: Չընայելով որ նրանց տները իրարից հեռու-հեռու են և տան տեղեր ընտրած ժամանակ՝ նրանց մէջ շատ անգամ լուրջ տարածայնութիւններ են ծագում, բայց և այնպէս՝ ամեն մէկը նրանցից խորը համոզուած է, որ տունը առանց զրկցի չի լինիլ: Ընչքան թէ մօտիկ զբրկից ունենալը վատ է, նրանից հեռու մնալն էլ լաւ չէ: Մահ է, կեանք է, ցաւ է, դժբախտութիւն է՝ նրանք միշտ իրար հարկաւոր կրգան: Նա լաւ գիտէ, որ մեն-մենակ տունը չի կարող ամեն պակասներին ու պատահարներին հասնել. մարդ մարդու կարօտ կը լինի:

Այդ միտքը գեղեցիկ կերպով արտայայտուել է ժողովրդի առածներում: Ահա նրանցից մի քանիսը.

«Մ՝ քվընցու (առաւօտեան) արևըն զրկիցը առաջ է» . տեսնում էք՝ ինչ գեղեցիկ համեմատութիւն է. հարևանը հարեւանի համար արևից էլ առաջ է դուրս գալիս:

«Ինչտըղար (ընչքան) զնդին ըլլիս, զրկցուն էհտաջ (կարօտ) կըլլիս»:

«Գրկցուդ փեօն (փոր) օր ցաւի նա, դուն է՛լ փեօնդ աճըթէ՛ (տրորիք)»:

«Գրկցուդ աչքը քեօւ է՛ նա, դուն է՛լ մէկը բռնէ՛»:

«Գրկիցս օննայ (ունենայ) նա, ինձի տայ օջ էլ նա, ինձմըն չի ուղեր»:

«Առաջ զրկցուդ ուղէ՛ օր Աստուած քեզի է՛լ տայ»:

«Գրկցուդ երկուս կամինաս պիտի հըն օր (որպէս զի) Աստուած մէկը քեզի տայ»:

«Աստուած առաջ զրկցուն տայ, ետքը ինձի»:

«Կերածը հեօտ (հոտ) կուտայ, տըւածը հօմ կուտայ».— ուղում է ասել, թէ իր ուտելն այնքան համ չի տալ, ինչքան ուրիշին տալը:

«Մէկի ֆուխարութիւնը (խեղճութիւն) տաս հոգու էրէսէ կըլլի»:

Այս վերջին առածը զուտ սօցիալական միտք է պարունակում իր մէջ: Նա ցոյց է տալիս, որ մարդու վիճակը մեծ կախում ունի մարդկանցից. մէկի խեղճութիւնը նոյն իսկ ընդունւում է իբրև արդիւնք նրա շրջապատողների ազդեցութեան:

Սկսած հասարակ փոխից ու հարևանական յարաբերութիւններից մինչև հաւաքական ոյժով կատարած մեծ ձեռնարկութիւնները՝ բոլորը այդ հասարակական գիտակցութեան արդիւնք է: Նա ընդունում է, որ առանց փոխադարձ օգնութեան, առանց մէկ-մէկին բռնելու, դժուար է ապրել աշխարհում: Անհրաժեշտ է, որ մարդիկ մօտենան, միանան իրար, նոյն իսկ իրանց սեփական օգտի ու բարեկեցութեան համար:

Սովորաբար առանց մերժելու մէկը միւսին փոխ է տալիս միշտ սարք, զործիք կամ աման, ինչ որ ուղէ, եթէ միայն ունենում է. սալ, տակառ (ջուր կրելու), արօր, լուծ, սամի, թամբ, կացին, ուրաք, սղինձ, ջրաման և այլն. դրանց համար ոչ մէկը մի բան չի պահանջիլ: Չատ անգամ դրանցից աւելի մեծ բաներ են բան տալիս ուղողին՝—ձի, եզ և էլի փող չեն ուղում:

Չի տալիս են աւելի ջրաղաց հատիկ տանելու և կամ ալիւր բերելու համար, հիւանդ ունեցողին՝ բժշկի կամ դեղի լետեից գնալու համար, մէկ էլ հարսնիքին, «թագաւորի» ու «հարսնքուրների» նստելու համար: Եզ տալիս են հարևանին նեղ ժամանակ օգնելու համար՝ հերկին, անտառից փայտ քաշելու, արտից քաղածը տուն կրելու համար և այլն: Չատ անգամ եզների հետ նրանց համար քշող մարդ էլ են տալիս: Հաւր թուխս դնելիս, ով աւելի թուխս ունի, տալիս է չունեցողին, որ նա էլ նստեցնէ:

Հարևանական յարաբերութիւններից լիշելու է նոյնպէս կանանց ծննդկանին ու հիւանդներին ՚ի տես զնալը, որ լինում է սովորաբար կիրակի ու տօն օրերին (լի օրեր պարապ չեն լինում), նրանց համար ուտելիք տանելով: Մեանողների համար զերեզման փորելը ամեն մի համշէնցու պարտականութիւնն է. ու էլ լինի մեռնողը, հերիք է որ իր զիւղից կամ թաղից լինի. դրա համար ոչինչ վարձ չըկայ:

Ինչպէս որ առանձին անհատներ իրար օգնում են, այնպէս էլ երբեմն, հաշի եղաւ՝ դէպքում, համայնքը կամ նրա անդամներից շատերը խմբով ու միացած՝ օգնութեան են դալիս իրանցից մէկին: Այդ բանը լաւ արտայայտուած է «Իզրաթ» կոչուած աշխատանքի ժամանակ: «Իզրաթ» է կոչուած այն աշխատանքը, որ կատարուած է հաւաքական կերպով, համայնքի անդամներից մէկի խնդրանքով, նրա նեղ ժամանակ և նրա օգտին, դա է «Իզրաթ բօնել» կամ «Իզրաթ բօնեցնել»:

Երկրագործութեան մէջ «Իզրաթ» ժողովուած են, երբ պէտք է լինում օգնել մէկին մարդով կամ եզով—քաղելու, քաղհան անելու, զիղելու, «սաղրելու» (տնկել), շարելու և այլն. երբ շտապով գործ է լինում. կամ երբ հարկաւոր է լինում շատուորի հաւաքական ուժը փչացած ճանապարհը կամ կամուրջը շինելու, մեծ-մեծ զերաններն ու ծածքի համար հանած տախտակը նեղ տեղերից ճանապարհը հանելու, սալ բարձելու և այլն: «Իզրաթ» անում են աւելի թութունի «սաղրելու» (տնկելու), քաղհանի, քաղի ու շարի ժամանակ, ցորենի քաղի ժամանակ, սիմինդրի քաղին ու «կակլելիս» (կճեպը գլխից հանել), «ճեզը» (սիմինդի չոր տերեւները) զիղելիս՝ «խուլկելու» (խուրձ շինել) և ծառը հանելու համար, նոյնպէս և թթու գնելիս՝ լորիայի թելերն ու պոչերը մաքրելու համար:

Ձէնքի ժամանակ՝ «Իզրաթ» անում են զլիաւորապէս տունը ծածկելու ժամանակ, երբ հարկաւոր է դալիս միքանի մարդկանց հաւաքական ուժը ծածքի մանր տախտակները վեր հանելու և ծածկելու համար: Այդ աշխատանքը համարեա թէ միշտ ձրի է լինում: Երբեմն «Իզրաթ» գալիս են անտառից շէնքի համար փայտ քաշելու:

«Իզրաթը» սովորաբար ձրի ու հաւաքական աշխատանք է մէկի օգտին և նրան օգնելու նպատակով: Բայց պատահում է նոյնպէս, որ «Իզրաթ» են անում, բայց բոլորովին ձրի չի լինում. մի մասը փող է ստանում, օրավարձ, աւելի թութունի աշխատանքին, իսկ միքանիսն էլ փոխ են դալիս, այսինքն՝ արտի տէրն էլ իր հերթին, երբ հարկաւոր լինի, պարտաւոր է զնալու նրանց օգնելու, նրանցից ամեն մէկի եկած օրերի հաշուով: Փայտ քաշելու համար փոխ չը կայ. փոխ աշխատանքն աւելի արտի բերքերի համար է. փոխը նոյն տարին պէտք է վճարուի, ի հարկէ աշխատանքով, գնացած օրերի հաշուով. հին, մնացած փոխեր չեն լիշուած, մոռացուած են:

Հայրենական ամիսը ամիս սովորութիւնը աւելի տարածուած է եղել, քան այստեղ. մէկ որ՝ այնտեղ այսքան զբաղուած չեն եղել (թութունի գործ չի եղել), մէկ էլ որ՝ բանեցնող չի եղել. փող չի եղել, որ փողով գործ մանդալին: Այստեղ այդ երկուսն էլ կայ. բայց էլի «Իզրաթ» բանելը սովորական տարածուած երևոյթ է համշէնցի հայերի մէջ:

Համայնքով մէկին օգնելու գիտակցութիւնը արտայայտուած է համշէնցիների մէջ ոչ միայն զուտ երկրագործական աշխատանքի ժամանակ, այլ և այնպիսի հարցերում, որոնք երկրագործութեան հետ կապ չունեն: Այսպէս՝ վերև տեսանք, թէ ինչպէս երբեմն մի երիտասարդի համար զիւղի կտրիճները, ի հարկէ խելօքների ու առաջաւորների խորհրդով, արշաւանք են գործում մէկի տան վրայ, նրա աղջիկը երիտասարդի համար փախցնելու մտքով: Խելօքներն էլ, կտրիճներն էլ համոզուած են, որ զբանով ոչինչ վատ բան չեն անում. ախր չէ որ նրան էլ մի կին է պէտք. հօ անկին չի կարելի մնալ. երբ որ չեն տալիս, պէտք է փախցնել: Գիւղական տնտեսութիւնն ու երկրագործութիւնը առանց տանտիկիների, առանց կնոջ անկարելի է, չի լինիլ. այդ ամենքը զիտեն: Եթէ տղան մնայ այնպէս, նրա երկրագործութիւնն էլ կը մնայ. տունը պիտի կորչի. աւելի լաւ չէ, որ նա էլ սալի, տուն լինի, հաց ուտի, Աստուծոն փառք տայ:

Այդպէս՝ իրանցից մէկին մի ցաւ կամ վտանգ եկած ժա-

մանակ՝ բոլորը ոտի են կանգնում, օգնութեան գալիս: Գող է գալիս գիւղը, մալը քշում, տանում է, հարեւանները խմբով լետեն են ընկնում, ձեռքիցն առնում, բերում: Հրացանի մի տրաքոց բաւական է, որ շարժէ, ոտի կանգնեցնէ բոլորին: Կամ մութ զիշեր է. անտառում մալ է մնում. գնում են փրնտառելու. կամ թէ զիշեր է՝ անտառում մնացած մալի մասին լուր է գալիս, թէ գալլի ճանկն է ընկել. գնում են ազատելու: Մէկին հրդեհ կամ մի մեծ վնաս պատահած ժամանակ՝ ամենքը մի բանով օգնում են:

Ինչպէս որ համայնքն է մէկին օգնում, այնպէս էլ երբեմն մէկն է համայնքին օգնում, նրա համար ձրի ծառայութիւններ անում: Այսպէս՝ զիւղի ժամկոչը ոչ մի բան չի ստանում. ձրի է կատարում իր պաշտօնը. նոյնպէս և տիրացուն: Յիշում եմ. միանգամ նրանց մօտ մի զիւղում իրանց ամենալաւ մի տիրացուի սիրտը շինելու համար, որպէս զի միշտ անպակաս եկեղեցում գտնուի, քահանայի խորհրդով զխաւորները տարեկան ռոճիկ էին նշանակել: Չը նայելով որ ռոճիկը շատ չնչին բան էր, բայց էլի առանց տրտուելի ու խօսակցութեան չանցաւ. տիրացուն ժողովրդի բերանում ծաղրի առարկայ դարձաւ, թէ ինչ է՝ «ձայնն էլ փողով է ծախում»... Եւ վերջապէս գայեակն ու զիւղի մէջ գտնուած մարդկանց ու մալերի ցաւերից հասկացող զիւղացիք ձրի գնում են բոլոր զիմողներին. նրանցից ոչ մէկը ոչինչ չի ստանում, և այդ ոչ միայն հասարակ խորհուրդների համար, այլ նոյն խակ այնպիսի ծանր ու բարդ գործողութիւններ կատարելու համար, ինչպէս են զանազան սրագործութիւններ ու կրտելը (кастрирование).

Նոյն հասարակական զխտակցութիւնն է երևում նրանց այն աշխատանքներում, որ կատարում են նրանք միասին հաւաքական կերպով, իրար օգնելու նպատակով: Այդտեղ արդէն մօտիւր գուտ հասարակական է. կրօնական կամ բարոյական ոչինչ չըկայ: Անհատը մեն-մենակ չի կարող իր բազմատեսակ կարիքները լրացնել. և ահա առաջ է գալիս այն զխտակցութիւնը, թէ պէտք է մօտենալ, կապուել հարեւաններին, նրանց հետ գործ սկսել: Այդ զխտակցութեան արդիւնքն է, որ

այսօր հայրենիքից Կովկասեան ավերը մերկ ու աղքատ եկած հայ գաղթականները իրանց համար սեփական հողեր են ձեռք բերել մասնաւոր կալուածատէրերից Սև ծովի ավերի զանազան մասերում: Նրանց ամենամեծ հողային սեփականութիւնը գտնւում է Սուխումի շրջանի Ծէբէլլա տեղում, ուր հայերի գնած հողի տարածութիւնը հազար ղեսեատինից աւելի է: Միքանի հարիւր ղեսեատին սեփական հող էլ Սօչիի բաժնում են զնել, Աղլէր աւանին մօտիկ:

Եթէ չեմ սխալում, այդ կողմից Համշէնցի հայերը Լօռու ձահնազար զիւղի հայերից յետո՛ւ առաջին օրինակն են տալիս, որ հաւաքական միացած ուժով հողային սեփականութիւններ են ձեռք բերում: Այսօր, եթէ յայտնի արդեւքը չը լինէր (նրբանցից մեծ մասը թիւրքահպատակ են), շատերը նորից հողեր ձեռք կը բերէին իրանց համար. դա բոլոր անհող և ամեն տեղից հալածուած ու քշուած Համշէնցի հայերի ցանկութիւնն է:

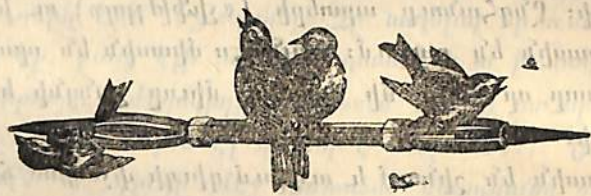
Քայց ահա և ուրիշ օրինակներ հաւաքական միացած աշխատանքի: Ընդհանուր արտերի («չիֆթլի») ու խոտնոցներէ պատր միասին են քաշում: Նոյնպէս միասին են պատում սահմանի պատը որ մալը մի կողմից միւսը չանցնի և վնաս չը պատճառի:

Միասին են շինում և ուղղում զիւղի փչացած ճանապարհներն ու կամուրջները:

Մալը հովելու համար միասին են վարձում «չօբնին»: «Չօբնը» հերթով մնում է նրանցից ամեն մէկի տանը, որ այսքան կամ այնքան օր պարտաւորում է նրան պահել և ուտեցնել: Վարձը տրւում է նայելով ամեն մէկի մալերի թւին. (քիչ մալ ունեցողը քիչ է տալիս). միևնոյն ժամանակ ջոկ վարձ է լինում գոմշամալին, ջոկ՝ հասարակ մալին:

Վերջապէս պէտք է լիշել նրանց գատկական մեռելոցն ու հասարակական մատաղը—«ժօմը»: Մեռելներին անգամ ջոկջոկ օրհնել չըկայ. տէրտէրը ուղղակի միանգամից օրհնում է բոլորին, դառնալով գերեզմանատան չորս կողմը: Քայց մեռելներից աւելի հետաքրքրական է նրանց այդ օրուայ միութիւնն ու հասարակական հացկերութիւնը: Այդ տեսակ հացկերութիւններ

աարքում են համշէնցիներ տարուայ մէջ և ուրիշ օրերին, նորից միանալով և ուտելիքները իրանցից մէկի մօտ հաւաքելով, մի տեսակ հաւաքական մատաղի սովորութիւն է դա. դրան են ասում—«ժօմ»: Ուտելիք տանելու սովորութիւն ունին նոյնպէս կիրակի ու տօն օրերին եկեղեցու դուռը: Այդտեղ ժամաւորները քահանայի հետ միասին նստում են սեղանին, օրհնելով բերողներին և ողորմի ասելով նրանց մեղքները հողուն:

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ր Դ Ե Ա Կ Ա Ն Բ Թ Չ Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Աւ ճովի ինչպէս հաշրենական, այնպէս էլ Աովկասեան փերը խիտ անտառներով են ճածկուած: Յաճր, դաշտային մասը ամբողջապէս ճահճացին տարածութիւն է ներկայացնում անվերջ ու դժնդակ ջերմով: Հեղհեղութիւնը թիւրքահայերի Աովկասեան փերը գալուց յետոյ թութութնի մշակութեան շնորհով խիտ անտառները կորտուում բացւում են, ճահճները ցամքում են և ջերմոտ ու սպականուած օդը կամաց-կամաց մաքրւում է չորս կողմից փչող քամիների հոսանքից, թէև ջերմը այդ տեղերից բոլորովին չի անհետացել. ամառ, ձմեռ կրկնւում է: Նոյն իսկ բարձր, լեռնային մասում, որ համեմատաբար աւելի զով, առողջարար կլիմայ ունի, ջրերն էլ պաղ ու անուշ, էլի ջերմը կաչ, թէև ոչ այնպէս խիտ ու երկարատեւ, ինչպէս դաշտային մասում:

Ջերմը Աւ ճովի փերի, թէ Անատոլիական և թէ մեր Աովկասեան, շատուկ տեղական հիւանդութիւն է, որ հետեանք է երկրի կլիմայական պայմանների—թանձր ու խիտ անտառների, շարունակ տեղացող չորը ու առատ անձրևների, մշտական երկող ու նստող ցօղի և ճովի մօտիկութեան: Այդ տեղերում, թէ բարձրում և թէ ցածրում—օդը համարեա շարունակ խոնաւ է, անձրևներն անպակաս, գետինը համարեա միշտ թաց, բացի ի հարկէ, շատ բարձրերից, այն էլ տարուայ ամենաչոր ժամանակը:

Խմելու ջուրը տեղ-տեղ ցածրերում շատ վատ է. ուղղակի ճահճին հողի համ տուող աղբիւրներ են. իսկ բարձրերում պատահում են հիանալի, պաղ ու խոտակ աղբիւրներ:

Օդի ու ջրի կողմից Սուխուեմի շրջանում առողջարար տեղերի թւում կարելի է չիշել հայագաղթ գիւղերից Ծէբէլդա, Խօփ ու Փսիբցխաչի բարձրերը, իսկ Չէրնօմորի վիճակում Ղօլթա գիւղը: Այդ տեղերի դիրքը, օդն ու ջուրը հրաշալի է, թէև էլի երբեմն այդ տեղերումն էլ է ջերմը պատահում:

Այդ տեղերում իսկապէս ամենից շատ տարածուած հիւանդութիւնը դա է, որին, բացի երկրի տեղական-կլիմայական պայմաններից, իրանց պարագամունքն էլ է նպաստում: Այսպէս թութութնի քաղը սովորաբար լինում է վաղ առաւօտներն ու երեկոներին, երբ արդէն ցօղը իջած է լինում: Ինչ խօսք որ շարունակ ժամերով ցօղոտած խո-

տում ոտները թրջելը առանց հետևանքի չի կարող անցնել: Մեծ պատճառներից մեկն էլ սիմիոնի արտերում գիշերով հսկելն է: Ցուրտը, ցողը, քամին, անձրևը անարգել մտնում են նրանց սլաքած փոքրիկ խողերում, ուր համարեա բացօդեայ և կէս անբուն 2—3 ամիս շարունակ սլաքանում են արտերը վաչրի խողից ու արջից: Քիչ թէ շատ վնաս տալիս են և բոստաններն իրանց խիար-ձմերուկով, նոցն-պէս և տեղ-տեղ անտառների վաչրի պտուղների առատութիւնը: Տեղական խաղողի տեսակը (աղէս-իգաբէլլա) մինչև անգամ գողացնող ու վնասակար է համարում, ուր նման սպորը, թուզը, վաչրի խնձորը, պանտան և այլն, մանաւանդ եթէ ի նկատի ունենանք, որ գիւղացի երեխաները սովորաբար առաւօտից իրիկուն ընկած սարերն ու ձորերը, ճնողների աչքից հեռու և զարթելուն պէս վաղ-վաղ քաղցած փորով ծառերի վրայ են բարձրանում:

Ջերմին շատ մօտիկ նմանութիւն ունի և շատ էլ պատահում է այդ կողմերում օդի մի տեսակ հիւանդութիւն, որին՝ առհասարակ «հաւա» (горячка) են ասում: Այդ հիւանդութիւնն աւելի պատահում է ամառուայ ամիսներին, գործի տաք ժամանակը: Պատճառը էլի ողն ու տեղն են. արևի տակ շատ աշխատելուց բեղարում պառկում են գետնին, քները տանում. կամ մրսում են, կամ արևն է խրվում, կամ թացութիւնն է դիպչում: Աւելի լինում է արևի տակ շատ բանելուց ու պառկելուց. մէկ էլ գիշերները դուրսը բացօդեայ մնալուց: Սկզբում հիւանդութեան ընթացքը մօտիկ նմանութիւն ունի ջերմին, այնպէս որ չի էլ հասկացում՝ ջերմ է թէ «հաւա», բայց կամաց-կամաց հիւանդի սաստիկ բարձրացող ու շարունակ միաչափ տաքութիւնը, անհանդատութիւնն ու անքնութիւնը ցոյց են տալիս, որ հիւանդութիւնը «հաւա» է:

Այդ հիւանդութիւնը երկար է քաշում և շատ էլ փոանգաւոր ընթացք ունի. մանաւանդ եթէ ժամանակին չնայեն, գեղ չանեն, լաւ չպահպանեն: Չատ առողջ մարդիկ գոհ են գնացել դրան, չնայած իրանց երկաթէ կազմուածքին. իրանց դիմացկունութեանը: Գլխաւորը պէտք է առանց ուշացնելու, ժամանակ չանցկացրած՝ սկսել գործածել գեղերը, նայած հիւանդութեան ընթացքին ու չտուկութեան: Պայ հիւանդ, որ տաքով է լաւանում, կայ որ սառը բաներով: Առհասարակ ժամանակին ու տեղին գործ դրած միջոցները ազատում են հիւանդին: Ազատուելուց յետոյ պէտք է մի առժամանակ զգուշանալ թէ չէ՝ կարող է կրկնուել և աւելի փոանգաւոր դառնալ:

Համէնցիների տները մաքուր են, թէև սովորաբար գոմերը միշտ տակի չարկումն են լինում. բայց աղբը չի մնում, շուտ-շուտ մաքրում՝ դուրս են տանում, «աճուն» են լցնում, ուրիշ տեղերի

պէս աղբի գէզեր ու բրգեր չեն շինում: Այդ կողմից նրանց գիւղերը շատ մաքուր են, բայց և այնպէս գիւղական խրճիթներից անբաժան ծուխը, խոնառութիւնն ու լոցսի պակասութիւնը նրանց տնեքում էլ կայ: Իսկ ձմեռը որովհետև համարեա բոլորը փաշտաշէն են, դրանց վրայ աւելանում է և ցուրտը. քամին չորս կողմից փչում է փաշտերի ճակ արանքներից: Այլևք ու հիւանդ շահեցէք այդպիսի տներում:

Պարակիչ ցաւերի տարածուելու գլխաւոր պատճառներից մեկն էլ իրանց սովորութիւնն է. հիւանդներին այցելելը: Ոչ մի տեսակ փոանգաւոր վարակիչ ցաւով բռնուած հիւանդին առանձնացնելու սովորութիւն չունին: Հիւանդը իրանց հետ պառկում, իրանց հետ ուտում խմում է միևնույն սենեակում: Նա ոչ միայն տնեցոց, այլ և իրան այցի եկողների շնորհով ամբողջ գիւղի հետ չարաբերութեան մէջ է լինում: Մանաւանդ որ հիւանդատես գնացող կանայք երեխաներին էլ հետներն են պտտեցնում առանց որևէ զգուշութեան:

Գիւղացին շատ անգամ գործից ազատ ժամանակ երեխաներին գիտմամբ տանում է վարակուած տեղը, մտածելով՝ որ թէ մէկ օր նրանք էլ պէտք է բռնուեն, աւելի լաւ է հիմա բռնուին, քանի որ գործ չունին և կարող են նայել: Գիւղացին հաւատացած է, որ երեխան մի կարգ վարակիչ հիւանդութիւններ անպատճառ պէտք է քաշէ իր կեանքում, ինչպէս՝ ճաղիկ, քութէշ, կարմրուկ, կապուտ հազ և այլն: Քանի որ այդպէս է, ինչու չաշխատել, որ երեխան օր առաջ բռնուի, քանի որ պարապ են, որ գործին էլ վնաս չլինի:

Ամբողջ Սև ծովի Աովիասեան ափերի հայ գիւղերում ոչ մի տեղ ոչ բժիշկ կայ, ոչ դեղատուն, ոչ էլ մի հասարակ ֆելդշէր. նրանց համար նոյն իսկ գաւառական շրջուն բժիշկ էլ չի ման գալիս: Նեղը մնացած ժամանակ կամ մօտիկ քաղաքներն ու աւաններն են գնում և կամ ուղղակի թողնում բախտին: Միթէ ամենքին ձեռք կը տայ քաղաքից բժիշկ հանել բերել իրանց տեղերը. տասնեակ բուբլիներ են ուզում: Որտեղից գտնի գիւղացին այդքան փող: Չատ էլ ունենայ, հօ միայն այդ չէ. քանի-քանի պակասներ կունենայ. չէ որ ամեն տեղ էլ անիճած փողն են ուզում: Իրանից յետոյ ինչ մեղադրելու բան կայ գիւղացիներին, որ նրանք շատ անգամ «տիրացունելին» ու սողաններին են դիմում՝ «կաշտուն», «գիր», «նուսկա», «հօմախլ» անել տալիս: Իրանց մօտիկ ու էժան այդ է ձարում, իրանց ձեռքիցն էլ այդքան կրգայ: Մի քիչ իւր, ձու, աքլար կըտայ, մի քիչ էլ փող կըտայ թէ որ ունենայ. մի բան կանի, վերջապէս մի կերպ տիրացուի ու մօլլի սիրտը կը շինի: Բժիշկը որ չի գալիս, նա ինչ անի. որտեղից տայ նրանց ուզած փողը: Նրանք 40—50 բուբ-

լուց են սկսում. ամեն անգամ ձեռք կը տնջ նրան այդքան փող տալը: Այդքան փող նա ամիսներ արիւնքորտինք բանելով հաղիւ է ըստանում. միթէ հեշտ է հիմա յանկարծ մի ժամում դնել ուրիշ բուռը: Հիւանդութեան ժամանակ սրբերին դիմել նրանց մօտ բոլորովին չկայ. ոչ էլ սրբի մօտից հող բերելն ու հիւանդին ջրով խմեցնելը: Աւխտ գնալ համարեա չունին. էլի հայրենիքում քիչ-շատ գնացել են, Աովկասեան ավերում այդ էլ մոռացել են: Մէկ որ՝ իրանց հին ուխտատեղերը չկան, մէկ էլ որ՝ թուրքուհի պատճառով ամեն բան մոռացել են, սգաւ ժամանակ չունեն: Վերջին տարիներս հալկանանցից ոմանք մէկ-մէկ սկսել են ուխտ գնալ Սուլուսմին մօտիկ Նոր-Ափօնի ուսաց վանքը՝ երեխանց ծաղիկ փտանդից ազատ պահելու համար:

Պէտք է ասել, որ ընդհանրապէս ծաղիկ հիւանդութիւնը նրանց երեխանց համար անվտանգ է անցնում, քանի որ ամենքն էլ լաւ հասկանում են ծաղիկ կտրելու նշանակութիւնը և օր առաջ ամեն մէկը աշխատում է կտրել տալ իր երեխի ծաղիկը: Ծաղիկ համաճարակի ժամանակ՝ երբ յատուկ ծաղիկատներ չեն գալիս, շատ անգամ իրանք տան պառաններն են իրանց ձեռքով ասեղով կամ մի սուր բանով երեխանց ծաղիկ կտրում, մէկ-մէկից ծաղիկ քաշելով:

Համեմատաբար աւելի շատ գոհեր են տանում երեխաներից կարմրուկը, քուրթէն ու կապոյտ հազը, որոնց առաջն առնելու համար համարեա ոչ մի նախապաշտպանողական միջոցներ չունեն:

Ինչպէս ասեցի, ամենատարածուած հիւանդութիւնը նրանց մէջ դողը կամ «ջերմն» է, մանաւանդ ցածր ծովափի գիւղերում: Գողց հիւանդանում են թէ երեխաներ և թէ մեծեր: Գողը երբ երկար է քաշում, պատճառում է երբեմն փայծաղի առանձին հիւանդութիւն, որին տեղական բառով «տալաղ» են ասում, այս վերջինը աւելի փոքր երեխաներն են ունենում: Կրճքի ու թռքերի բարակ հիւանդութիւններ շատ քիչ են պատահում: Ստամոքսալին խանգարումներից աւելի պատահում են աչսպէս կոչուած խարանացաւը, կամ ինչպէս գիւղացիք են ասում,—«սրտի ալքերը», որ ինչպէս նրանք էլ դիտել են, վատ ու դժուարամարս ուտելիքներից է լինում, այդ ցաւից շատերն են դանդաղում: Կանանց հիւանդութիւններից պատահում են աստիկանի խանգարումներ, երկար ժամանակով արեան չը գալը, որ աւելի բարդում է դաշտալին ծանր աշխատանքը չընդհատելուց, Բացի այդ սովորական հիւանդութիւններից, համշէնցիների մօտ յաճախ պատահում է լսել դանդաղներ մի տեսակ ցաւի մասին, որ ինչքան լսել են, շարակով բեռ կրելով քրտներուց ու պաղելուց է լինում: Յանկարծ մարմնի մի տեղում սկսում է ցաւել ինքն իրան, առանց պատճառի:

ցաւը մի տեղ չի մնում, ման է գալիս. դրան համշէնցիները «խուլունջ» են ասում (երևի ուրիշ տեղերի «կօլինջն» է): Գա շատ տարածուած, բայց անվտանգ, սովորական ցաւ է, որ շուտով կտրոււմ է, բայց էլի յետոյ նորից սկսում:

Թէև երիտասարդութիւնը բոլորովին ազատ է վէնէրական ախտերից, բայց տեղ-տեղ գիւղերում պատահում են այդ ցաւով վարակուած ամբողջ ընտանիքներ, որոնց վարակուելու պատճառը իրանց անզգուշութիւնն ու տգիտութիւնն են եղել: Գիւղերում այդ ախտը բերում են սովորաբար Թիւրքիայից Աովկասեան ավերը եկած իրանց հայրենակից հարուստ, վաշխառու ցեցերը, որոնք գաղթել ու պանդրիստել ցանկացող, բայց նիւթապէս կարօտ մարդկանց մեծ-մեծ տակոսներով փոխառութիւն անելով, տարին մի-երկու անգամ գալիս են այս կողմերը իրանց գոհերի յետեւ—իրանց առնելիքները հաւաքելու, ամեն տեղ հետները բերած ապականութիւնը տարածելով:

Հիւանդների խնամքն ու պահպանութիւնը, ինչպէս ամեն տեղ գիւղերում, նրանց մօտ էլ շատ աննախանձելի է անցնում: Հիւանդին արած նրանց մեծ խնամքն այն է, որ չեն ստիպում աշխատանքի գնալ, թողնում են տանը, շատ անգամ մեն-մենակ վէր ընկած օջախի մօտիկ. ոչ խօսող է ունենում և ոչ միսիթարող: Ի՞նչ անէ գիւղացին. դորձը, խեղճութիւնն է մարդկանց այդպէս քարացնում: Դիշտ է՝ պահեցողութեան-դիւտալին մեծ նշանակութիւն են տալիս, բժշկին ամենից առաջ դրա մասին են հարցնում, բայց ինչ օգուտ հարցնելուց, քանի որ իսկապէս ճար չի լինում կատարելու: Միան ու բուլիօնը ամեն ժամանակ չեն դտնում գիւղում. ոչ էլ ցորենի սպիտակ հաց: Նեղը մնացած գիւղացին էլ իր հին, պատենական, լաւ ու իմացած կերակուրներին է դիմում, ծանր ու անմարս խմորեղէններին գօռ տալիս: Առհասարակ հիւանդներին, մանաւանդ մրսածներին ու հագողներին՝ առաօտ-իրիկուն թէչ են խմեցնում, իսկ այնպէս առհասարակ չեն գործածում, սովորութիւն չունին, միայն հարուստներն են պահում ու բանեցնում, այն էլ հիւր եկած ժամանակը: Հասարակ ջրի տեղ հիւանդին երբեմն էլ եփած ջուր կամ թէչ են տալիս, իսկ տաքութեան ժամանակ՝ ճարաւը կտրելու համար հոնի ջուր են խմեցնում: Առհասարակ ամեն հիւանդի էլ աշխատում են շատ տաք պահել, միքանի վերմակով ծածկում, գլուխը մանաւանդ սաստիկ փաթածում, որ ցուրտը չը դիպչի, մինչեւ ոտները բաց-բաց դուրս են թողնում:

Ժողովրդական բժշկութեան մի տեսակն էլ իրանց բանեցրած տնային անասունների դարմանելն ու բժշկելն է: Եւ պէտք է նկատել, որ շատ անգամ նրանք մալերին աւելի աջող են բժշկում, քան

իրանց տնեցոց: Երկար դարերի փորձն ու գիւղացու բարեկեցութեան կախումը անասուններից—սովորեցրել են նրանց առանձին խնամք տանել մալերի վրայ, նրանց տրամադրութիւնից ու հայեացքից, հասկանալ նրանց հալն ու ցաւը:

Ես այստեղ կը բերեմ նրանց բժշկական միջոցներից մի քանի հատ միայն, իբրև նմուշներ ժողովրդական հնարագիտութեան, թողնելով ժողովրդական բժշկութեան՝ թէ մարդկանց և թէ մալերի մանրամասն ու լիակատար ուսումնասիրութիւնը ուրիշ ժամանակի և ուրիշ անգամի:

Ի Ե Ղ Ե Ր Ո Ւ Մ Ի Զ Ո Յ Ն Ե Ր .

I. Մարդկանց հիւանդութիւններ.

1. Ամուսնացում. Տնային դեղերի մէջ ամենից աւելի դորձածականը ամուսն կնոջ սեռական մասերի սրբելն ու հովութիւն (ՃՅԱՄ) կտրելն է: Նոյն միջոցն են գործ դնում և մալերի վերաբերմամբ:

2. Այրուածք. «Օնճուռի» *) արմատը հանում են գետնից, մաքրում, լուանում են վրայի հողն ու կեղւը, միջից ձեղքում, կիսում, անկի իւղով տապկում և ապա քսում այրած տեղին:

«Մլմլուկի» **) տերեւները չորացնում, բարակ փոշի են անում, ապա ցանում այրուած տեղը, առաջուց այրուածքի վրայ անկի իւղ քսելով, որ տերեւները չը կպչեն ու չը ցաւեցնեն: Ձէթի հետ խառնում են քիչ չը հանգած կիր ու քսում: «Աբա» (բրդէ) կտորը այրում, մոխիրը խառնում են ձուի դեղնուցի հետ ու քսում:

Եթէ ոչինչ չը լինի, քսում են միայն կարագ. իսկ եթէ այդ էլ չը լինի, աղի իւղը գցում են ջուրը, որ աղը դուրս տայ, ապա հալում ու քսում: Իսկ տաքութիւնն ու կսկիծը պակսեցնելու համար քսում են պող բաներ, ինչպէս՝ սառը ջուր, թանաք, մածուն, թան և այլն:

Մի քանիսն էլ փորձել են, որ նաւթը թէև սկզբում մի քիչ վառեցնում է այրած վէրքը, բայց շուտ է լաւացնում:

Այրած մասը պէտք չէ փաթաթել. ցրտից ու դրսի օդից ազատ պահել. դեղը քսել, բայց չը կապել. ինչքան կարելի է՝ օջախին մօտիկ կենալ, որ տաք մնայ, ցուրտը չը դիպչի:

3. Ասամացաւ. Ատամի ցաւի համար բոլոր ջաշտնի դեղերին ա-

*) Խոտ է, ճանապարհի ափերին է բուսնում, սովորաբար՝ ոտք չը կոխած տեղերը:

**) Խոտ է, տերեւները ձմեռն էլ կանանչ են մնում. չեն թափուում, վինում է աւելի կաղնի թփերի տակին:

առանձին նշանակութիւն չեն տալիս, թէև գործ են անում: Ամենաարմատական միջոցը համարում են ուղղակի քաշել-հանելը: Ցաւը մեղմացնող և մասամբ կտրող դեղերից գործ են անում.

Մեխակի իւղը, բամբակի վրայ կաթեցրած, դնում են ցաւած ատամի վրայ:

Բերանն օղի են առնում, մի քիչ պահում ցաւած ատամի կողմը և ապա թափում. այդպէս այնքան կրկնում են, մինչև որ ցաւը կը թմրի:

Ամենաազդու դեղը համարում են գոմէշի մէզը, որ օդու պէս բերանն են առնում և մի քիչ յետոյ թափում:

4. Գլխացաւ. Աղը ձեծում, բովում են, յետոյ տաք-տաք՝ կտորի վրայ ցանում, փաթաթում են ձակատին:

Աղն ու սխտորը ձեծում, խառնում են, գլուխն ածիլում և անձիւած տեղը դնում:

Քացախի «մէրուտը» (մակարդը) շորով ձակատին են կապում: Ասկատից կամ քթից արիւն են քաշում:

Գլխին դնում են «մուցօմը» (մոմը քամելուց յետոյ մնացած տակիչքը):

5. Դուր.—Ամենայայտնի ու տարածուած դեղը՝ խինին է:

Ասում են, որ 20 հատ եղունգի կտրած ծալեր շան մազի հետ միասին կրակի վրայ դնել, այրել ու ծխից հոտ քաշել տալ հիւանդին՝ օգուտ է:

Ելի ասում են, թէ դողը կտրելու համար շատ օգուտ է մէզ խմելը:

6. Լուծ. Լուծը կտրելու համար, թէ որ երկար է քաշում և ինքն իրան չի կտրվում, տալիս են բրնձի ջուրը. ուտեցնում են հին, մի քանի տարուան կաղինը. հոնի չորը եփում, ջուրը խմեցնում են:

7. Խառանագաւ («սրտի էրիլը», ИЗОГЛА): Անանուխի կաթիլներ են խմում:

8. «Խուլունջ». Միակ ու ամենաազդու միջոցը ասղելն է: Որտեղ որ ցաւում է, ուղղակի ասեղ են կոխում. ցաւը չի իմացվում, իսկոցն անցնում է:

9. Կապոյց հազ—«կօկիծ»: Դրա դէմ միակ և ամենալաւ դեղը իշի կաթ խմելն են համարում:

10. Կասղած ռան կծածը. Դրա դէմ միայն մի միջոցն են գործդնում, այսպէս կոչուած—«փացիբրլօմա»: Այդ միջոցի էութիւնը կաշանում է մասամբ կախարդական, մասամբ էլ բժշկական գործողութեան մէջ: Այդ բանը ամենքը չեն կարող անել. դրա համար մասնագէտ հէքիմներ կան: Հէքիմը հիւանդին առանձնացնում է մի սենեակում,

նրա վրայ այլ և այլ կարգումներ անում, ի հարկէ միայն իրան հասկանալի լեզուով, և ապա նրան սաստիկ քրտնեցնում է: Նրա կարգումներին ոչ մի նշանակութիւն չը տալով, մնում է ենթադրել, որ քրտնեցնելը այսպէս թէ այնպէս բարերար ազդեցութիւն է անում հիւանդի վրայ: քանի որ, ինչպէս հաւատում են ամենքը, «փայփրլոմին» ենթարկուած կատրած շնից խածուած հիւանդները համարեա բոլորն էլ ապատուել են:

11. Կարինի կծածը. Կծած վէրքի վրայ մարդու աղբ են դնում տաք-տաք: Կնոջ կաթ են խմեցնում: Կաթի մէջ ծծումք խառնած՝ դնում են վէրքի վրայ: Վերցնում են մի քանի կարիճ, շող երկաթի վրայ աչրում և ապա ցանում կծած տեղի վրայ: Փորձել են, որ մէջ խմելն էլ է օգնում: Կարիճ են բռնում, շշի մէջ գցում, վրան ձէթ լցնում, և սպհում, կարիճ կծած ժամանակը բանեցնում, ձէթը քսելով վէրքին:

12. «Կեծուկ» (բերանի դրսի խոց). «Չախմախով» խոցի վրայ կայծ են հանում. խոցը կորչում է:

13. Կոզկի ծակոց. Աղբ կամ թեփը տաքացնում, դնում են կողքին:

14. Կսրուած վեճք. Բացի մի քանի տեսակ «մէլոմներից» գործ են ածում «եարածօթի» կոչուած խոտի տերեւները. դնելուն պէս՝ շուտով բերանը կապում, լաւացնում է: Վէրքի բերանը կապելու համար նոյնպէս կտրած տեղին դնում են թուփուկի տերեւ:

15. Հագ. Հասարակ կամ սալէպի թէյ են խմում:

16. «Հուա». Այդ հիւանդութեան դէմ շատ տեսակ զեղեր ու միջոցներ են գործ դնում. մէկը չէ օգնում, միւսն են անում: Երբ տեսնում են, որ տաք քրտնեցնող, զեղերով հիւանդը չի լաւանում, դիմում են զովայնող, սպող միջոցներին: Ամեն հիւանդութիւն միակերպ բնթացք չի ունենում. կայ հիւանդ, որ տաքով է լաւանում, կայ՝ որ պաղով: Ամենից առաջ հիւանդին աշխատում են մի կերպ քրտնեցնել: Դրա համար այս միջոցներն են գործ դնում.

Մեղր են քսում հիւանդի մարմնին, չետոյ առնում են նաշադիրը ձեծում ու ցանում քսած տեղերին, ապա լաստենու կամ «ջրխմի» (դգմի մի տեսակ է) տերեւները ցանած տեղերի վրայ դնում, հիւանդին անկողնում տաք-տաք փաթաթում, որ քրտնի: Ըստ անդամ էլ նաշադրի հետ օղի են խառնում, այնպէս քսում, որ աւելի ազդէ: Երբեմն էլ իրան, հիւանդին, մի քիչ նաշադիր են խմեցնում, որ «ցաւը դուրս քաշէ»:

Այժը մորթում են և չը սառած՝ հիւանդին մերկացնում, տաք-տաք մորթու մէջ փաթաթում են. հանած ուղեղն էլ ճակատին դրնում, իսկ փորոտիքը ոտներին կապում:

«Օնձուռի» կամ լաստենու տերեւները կրակի վրայ խաշում, բերում լցնում են հիւանդի վերմակի տակ, հիւանդին վրայից տաք-տաք ծածկում:

Թանձր աղաջրում մի շապիկ են թրջում, հիւանդին հագցնում, 3—4 ժամ թողնում, որ քրտնի:

Կամ թէ վերցնում են աղը ձեծում, մեղրով շաղում ու հիւանդի մարմնին քսում. քսած տեղը տերեւներ դնում և տաք վերմակով ծածկում:

Գաղջ սապնաջրում թրջում են սաւանը և փաթաթում նրանով հիւանդին, կրկնելով այդ մի քանի անգամ ամեն ցամբելուց չետոյ, 5—6 ժամ շարունակ:

Վերջապէս երբ ոչ մի կերպ չեն կարողանում քրտնեցնել, հիւանդին դնում են ուղղակի մի քիչ հովացած փուռը, ուր մնում է մինչև քրտնելը և կամ ինչքան որ կը դիմանայ:

Եթէ այս զեղերով հիւանդը չի քրտնում, սառը միջոցներն են գործ դնում:

Հիւանդին ուղղակի «կոլն» (կանգնած ջրի փոս) են դնում, կամ մի փոս են փորում, լաստենու տերեւները կտրտում, տակն են լցնում, հիւանդին վրան պառկեցնում, մէջը ցելս ու վաչրի եփած խնձոր լըցնում, վրան էլ ջուր, որ մարմինը ծածկուի և թողնում այդպէս՝ ինչքան որ կը դիմանայ: Տեղն ու տեղը քացախ էլ են խմեցնում:

Վաչրի խնձորը ձգում, ոտն ու գլուխը փաթաթում են: Աղն ու սխտորը ձեծում են. հոնի ծառի տակի հողի ու մածնի հետ շաղվում, խառնում են և դնում հիւանդի ճակատին, մէջքին ու ոտներին:

Դեղձի ծառի տակի հողը քացախով շաղվում, փաթաթում նրանով հիւանդի ածիլած գլուխը, մէջքն ու ոտները:

Մոշր ժողովում, ջուրը քամում, եփում են և սառչելուց չետոյ հիւանդին խմեցնում:

17. Աինու. Դրա դէմ միայն խօրասան են գործածում:

18. «Մեխլումակ». Սա մի տեսակ ցաւ է, որ մատների արանքումն է լինում. այդ տեղերը սաստիկ քոր են գալիս ու ձեղքվում են: Դրա դէմ այս միջոցն են գործ դնում. մատների ձեղքած տեղը վերցնում մի ոջիլ են դնում. քորը անցնում է ու լաւանում:

19. Միզակապուքիւն. Եթէ մրսելուց է լինում առաջ եկած, վերցնում են դղումը կաթով եփում և տաք-տաք դնում փորի ներքև, միջատեղի վրայ: Եթէ դղում կը գտնուի, կարելի է շինել ալիւրէ կամ թիփէ «ճաշ» (խաշիլ) և տաք-տաք կպցնել փորի ներքև:

Լաւ զեղ է համարվում նոյնպէս մաղդանոսը. նրա արմատը եփում, ջուրը խմեցնում են հիւանդին, իսկ մաղդանոսն էլ խաշում,

դնում են միջատեղին: Առհասարակ այդ հիւանդութեան դէմ տաք-խաշիլ պէտք է գործածել:

20. Մկնդեղից բուճաւորուիլ. հողը փորում, թունաւորուած մարդուն մերկացնում, մէջն են դնում մինչև գլուխը. հողը թոշնը դուրս է քաշում մարմնից:

21. Ոսկրացաւ. Դուրս ընկած կամ կտրած ոսկորի համար նոր տրեխցու կաշին եփում են թանձր աղաջրում, ապա փաթաթում ցաւած տեղը և ամուր կապում:

22. „Տալադ“ (փայծաղի ուռուցց): Մեղր ու կիր իրար հետ շաղախում, դնում են ուռած կողմը մինչև ուռուցքի անցնելը:

23. Փոքի ցաւ եւ „սօնջու“: Սովորական հասարակ փորի ցաւի համար լաւ դեղ է համարվում օդին:

Կաւ է նոյնպէս ոտները տաքացնել, տապանները դէմ տալով կրակին:

Փորի ցաւի համար արջի լեղի էլ են գործածում:

Սանջուի համար վերցնում են հաւի լեղին, մի զգալ ջրում խառնում ու խմում:

Էլի վերցնում են գետափից երկու մանր քար («չայդաշի»), մէկ-մէկ թրջում ջրում և պորտի վրայ կապում:

24. «Քարկեօխ»: Սա էլ ոտների մի տեսակ ուռուցք է, որ լինում է սովորաբար բուժ մատին կամ կրնկին մօտիկ: Պէտք է փրցնել և տաք բանով դաղել: Ապա պէտք է յղուշանալ, որ ջուր չը դիպչի:

25. „Քեօր“ (երեսին կամ գլխին դուրս տուած ցան): Դրա դէմ միքանի տեսակ դեղեր են անում: Վերցնում են կրակի վրայի մոխիրը, հետը միքիչ անլի իւղ խառնում ու քսում խոցին:

Կապուչա քարը („գեօզդաշի“) ջրում հալում, բաց են անում և ապա մօտով քսում ցան եղած տեղին:

Միմինգրի հատիկը երկաթի վրայ չորցնում են, ապա մի ուրիշ երկաթ է բանով նրան սղմում, միջից իւղ են հանում և տաք-տաք քսում են ցան եղած տեղին:

Երեսին դուրս տուած ջրջրուկ խոցերի համար գործ են ածում աւելի կարմիր սնդիկի օձեւիքը:

26. Օձի կծածը. Կծած տեղից վեր կապում են, վէրքը դաղում: Պաղ բաներ են քսում— մածուն, ցեխ, թան: Վէրքից ծծում են, կամ թէ՛ գորտ կամ հաւ են դնում վէրքի վրայ, որ միջի թոշնը դուրս քաշէ: Նոյնպէս „սիրոդ“— պատատուկ խոտից բերում խաշում են և տաք-տաք դնում վերմակի տակ կծած անդամի շուրջը, սաստիկ բըրտնեցնում:

II. Մ ա լ ե ռ ի հ ի լ ա ն դ ու թ ի լ ւ ն ն ե ռ .

1. Գայլի կծածը. Խոզկաղնի ծառի կեղևը մանր կտրտում, ջրով եփում են այնքան, որ թանձրանայ. եփելուց յետոյ՝ ջուրը քսում են կծած վէրքին:

Խոզի ճարպը հալում են և տաք-տաք դաղում վէրքը:

2. Մալի ոչոտիլը. Ոչոտիլը սովորաբար պատահում է փոքրիկ հորթերին ու կովերին, մանաւանդ ձմեռը՝ գոմերում երկար պահելուց յետոյ: Եթէ երկար շարունակուի, մալը կը նիհարի և կարող է մինչև անգամ սատկիլ: Եթէ քիչ է ոչոտիլը, թութուկը ջրով եփում են և նրա ջրով մալին լողացնում: Իսկ թէ շատ և վատ տեսակից լինի, (սև), մենակ թութուկի ջուրը չի օգնիլ՝ հետը մի քիչ մկնդեղ պիտի խառնել:

3. „Չօնգ“: Այդպէս են կոչում այն հիւանդութիւնը, որ ստանում են մալերը մրսելուց յետոյ: Մալը ախորժակ չի ունենում, չի ուտում, տրամադրութիւնը կորցնում է, հայեացքն ու արտաչաչտութիւնը տխուր են երևում, հետզհետէ ոչոտից ընկնում, նիհարում է: Այդ նշանները տեսնելուն պէս, զիւղացին խսկոչն կասի, որ մալը մրսել է, «չօնգ» է բռնուել: Առաջին և միակ դեղը արիւն առնելն է: Մէջքի վրայ յատուկ տեղից միքիչ կտրում են, միքիչ պոչից խազում, քիչ-քիչ էլ ոտներին, կծղակներին մօտից են կտրում, և թէ որ արիւն է դուրս գալիս, զրանով վերջանում է բանը. մալն աղատվում է: Եթէ «չօնգ» լինի բռնուած, կտրելուն պէս ուղղակի արիւն չի դուրս գալ. մինչդեռ առողջ մալին երբեքից էլ կտրէք, խսկոչն արիւն դուրս կը դաչ: Պէտք է աշխատել, որ անպատճառ արիւն դուրս գաչ. զրա համար կտրելուց յետոյ, ձեռքով այնքան քաշքշում, տրորում են կտրած կաշուի բերանը, մինչև որ արիւն է երևում: Արիւնը դուրս գալուց յետոյ՝ մալը լաւանում է: Երբեմն կտրելը կրկնում են, եթէ առաջին անգամ լաւ կտրած չեն լինում և կամ թէ՛ չի օգնում:

4. „Սիւկիլ“: Երբեմն մալերի փորի տակից, ծծի մօտիկ սնկանման մի աւելորդ ու վնասակար միս է գոչանում. որ եթէ թողնուի, ինքն իրան կածի, կը մեծնայ, մալին վնաս կը տաչ, ծծերը կը փչացնի: Դրան „սիւկիլ“ են ասում: Ուղղակի կտրում են. մէջը կաղնի պէս փոքրիկ բազմաթիւ խուլեր կան. մէկ-մէկ հանում են և վերջը տաք-տաք երկաթով դաղում:

5. „Քեօր“: Մի տեսակ վարակիչ ցաւ է, որ աւելի պատահում է հորթերին և գաւրս է տալիս մարմնի ամեն տեղի գլխին՝ դնչի մօտերէր: Դրա համար՝ խոցի վրայ ծծումք են ցանում և տաք-տաք երկաթով դաղում: Իսկ թէ բերանում դուրս տուած լինի, եղունգով կամ դանակով են կտրում:

6. „Քօթան“. Մի տեսակ ուռուցք է, որ գուրս է տալիս մալերի մարմնին: Իրա ամենալաւ դեղն է՝ ծծմբի „մուշամբա“ փաթաթելը: Ծծմբած կտորը — „մուշամբան“ մոմի պէս, նեղ-նեղ կտրտում են և ուռուցքի չորս կողմը դնում. դրանց մէջտեղն էլ ուրիշ նեղ ու կլոր „մուշամբաներ“ են դնում և չետոյ վառում, ուռուցքը աչրում: Վերջը մի տախտակի կտորի վրայ մեխեր են ցցում և նրանով խփում վէրքին, արիւն հանում:

Ահա եւ մի քանի նախապաշտպանողական միջոցներ.

Ընկզենու տակ նստելը վնասակար են համարում. օդը կարող է դիպչել, կամ ինչպէս իրանք են ասում, „հաւան չալմիշ կընէ“: Իրա համար՝ նախապէս ճառից մի փոքր ոստ են կտրում տերեւներով և դնում ճակատին, Ֆէսի տակից:

Արիւնի ապականութեան և առհասարակ արիւնը մաքրելու և կազդուրուելու համար ընկզենու տերեւները ջրով եփում են և առաւօտ-իրիկուն ջուրը խմում են:

Ատամը չը հարելու համար պէտք է „իմփուի“ (խոտէ — ПАПОРТНИКЪ) ծիլը ծամել:

Ջարունակ կաթ ուտելը լաւ չեն համարում. ասում են, որ ճիճու կը գոչացնէ: Նոյնն են ասում և խակ սիմինդր շատ ուտելուն համար:

ՄԱՀ, ԹԱՂՈՒՄՆ ՈՒ ՄԵՌԵԼՈՅ

Մրանք էլ են հաւատում, թէ մարդու մահուան օրը նախապէս որոշուած ու գրուած է ճակատին, և որ ոչինչ չի կարող հեռացնել կամ մօտեցնել նրան: Ընդունում են նոյնպէս, որ ամեն մի մարդ մի աստղ ունի երկնքում, երբ օրը գալիս է, աստղն ընկնում է և մարդն էլ մեռնում:

Մեռնելու ժամին, եթէ մեռնողը բարի է, բարի հրեշտակն է գալիս, իսկ թէ չար՝ չարն է գալիս հողին առնելու: Բարի մարդը հանգիստ ու թեթեւ է հողին աւանդում, իսկ չարը դժուար ու տանջուելով:

Երբ մէկը մեռնում է, տանը իրարանցում է ընկնում. տնեցիները սաստիկ լաց ու կոծ են բարձրացնում. հարեւանները գալիս մեռելի երեսը ուղղում են դէպի արեւելք, շորերը հանում, աչքերը ծածկում, ձեռքերը կրծքին խաչաձև ծալում, ապա լողացնում և պատանքի մէջ փաթաթում:

Մեռելը նոյն օրն և եթ թաղում են, առանց օրերով սպասելու, աշխատելով արեւը մայր չմտած՝ մեռելը հողին յանձնել:

Սովորաբար մեռելը դնում են «ճաղբի» (նաժ) մէջ, գազաղ չեն շինում: Թաղելու ժամանակ՝ մեռելը «ճաղբից» հանում են և այնպէս են դնում, «ճաղբը» թողնում գերեզմանի թմբին: Մեռնողների համար յատուկ պատարագ չեն անել տալիս: Տան կարգը կատարելուց չետոյ, ուղղակի տանում են գերեզմանատուն, երբեմն միայն առաջ եկեղեցի են տանում, բայց էլի պատարագ չեն անել տալիս. մի «հողուց» էլ այնտեղ են ասում և ապա այնտեղից տանում հանգստարան:

Մեռելի լողացրած տեղը ոչ մոմ են վառում, ոչ կանթեղ, ոչ էլ վերցնելուց չետոյ քար դնելու սովորութիւնն ունին:

Նոյնպէս չկան նրանց մօտ յատուկ հրաւիրուած լալկան

կանայք: Բարձր ձայնով լալիս են աւելի մօտիկ ազգականները, իսկ սովորաբար ցածր ձայնով բոլոր կանայքն էլ լռիկ, մնջիկ մասնակցում են: Նրանց կանայք մինչև գերեզմանատուն հետները գնում են. սպասում են մինչև մեռելի հողի մէջ դնելը, ապա վերադառնում են, առաջուան պէս ամբողջ ճանապարհին, մինչև տուն հասնելը, լաց ու կոծ անելով:

«Ճաղրը» տանում են ձեռքերով մի քամի հողի, ճանապարհին շուտ-շուտ փոխուելով: Ամեն մէկը իր պարտքն է համարում մօտենալ «ճաղրին» և օգնել տանելուն:

Սովորաբար նրանց մօտ գերեզման փորում են հարևանները, ձրի: Փորում են սովորական խորութիւնով ու լայնութիւնով. մօտ 2 արշին խորը և 1 արշին լայնութիւնով, նալած տակի հողի յատկութեան ու շերտին:

Մեռելը գերեզման դնելուց առաջ ազգականները մօտենում, համբուրում են ու լաց լինում: Յետոյ հանում են «ճաղրից» և այնպէս իջեցնում հողը: Քահանան օրհնում է հողը մօտիկ ազգականի ձեռքում և զցել է տալիս գերեզմանի մէջ: Նրան հետևում են բոլոր յուզարկաւորները, մի-մի բուռ հող զցելով մեռածի վրայ, ասելով՝ «Աստուած օղորմի հողուն»: Գերեզմանը հողով լցնելուց յետոյ, վրան թումբ են շինում, «ճաղրը» վրան թողնում:

Փաղման կարգը կատարելուց յետոյ բոլոր յուզարկաւորները նստում են գերեզմանին մօտիկ, ննջեցեալի տնից բերած հոգեհացը ուտելու: Հոգեհացի համար առանձին մեծ պատրաստութիւններ չեն տեսնում. ոչ եղ են մորթում, ոչ էլ ոչխար: Տանում են ինչ որ իրանց տանը գտնուում է. շատ-շատ դրսից բրինձ են առնում, փլաւ եփում, հասարակ կամ կաթով, հետը վերցնում մածուն, ձուածեղ, բարակ հաց՝ եթէ ուտիս է, իսկ պասին պասուց բաները՝ թթու, սոխ, լոբիա և այլն. զինի ու օղի չեն առնում: Հացն ուտելուց յետոյ ցրում են ամենքը, կրկնելով իրանց օրհնութիւնը մեռածի հողուն, և մխիթարելով մնացողներին, գնում են իրենց գործի, դրանով էլ վերջանում է ամեն բան: Այնուհետև ոչ գերեզման են գրնում-գալիս. ոչ առաւօտ-իրիկուն մինչև ութ օր եկեղեցի,

ոչ գերեզմանի հող քոնի և այլն: Մարմինը հողին յանձնելուց յետոյ սովորաբար ամեն բան վերջանում է, միայն Տրապիզոնի մօտերքից եկած զիւղացիներն են, որ թաղելուց յետոյ էլի մի երկու-երեք օր առաւօտները գալիս այցելում են գերեզմանը, լալիս, աղօթում, խունկ ծխում, ննջեցեալին յիշում և նորից տուն գնում. միւսները այդքան էլ չեն անում:

Համշէնցիների սովորութիւնով գերեզմանօրհնէք կամ մեռելոց կատարում են տարին մէկ անգամ, Զատիկի շաբթին, սկսած երկուշաբթի օրից մինչև Նոր կիրակին: Այդ շաբթին ամեն մի զիւղ ջուկ-ջուկ մեռելոց է անում, և որովհետև ամեն մի զիւղի մեռելոցի հանդէսին միս գիւղերից գնացողներ են լինում, դրա համար մօտիկ զիւղերը առաջուց իրար մէջ որոշում են մեռելոցը կատարելու օրը, այնպէս որ իրար չեն խանգարում: Մեռելոցը մեծ հանդէսով են կատարում. այդ օրը ամեն տնից կերակուր է գնում եկեղեցի, կաթ, մածուն, փլաւ, ձուածեղ, խմորեղէն և այլն, ինչ որ գտնուում է զիւղում: Կէսօրին մօտիկ քահանան տիրացուներով գնում է հանգստարան, չորս կողմը դառնալով միանգամից օրհնում է բոլոր մեռելներին, և ապա գալիս է, սեղան են դնում. բոլոր ուտելիքները մէջտեղն են բերում: Քահանան օրհնում է և բոլորը միասին նստում են հացի, տղամարդիկ առանձին, կանայք առանձին: Ճաշից յետոյ երբեմն գօտեմարտ են անում կամ նուագում, պարում են և ապա երեկոյեան ցրում տները:

Մեռելների վերաբերմամբ կան հետևեալ նախապաշարումները:

1. Նոր փորած գերեզմանի հողը եթէ շուտ իջնի, հաւասարուի, նշան է որ մեռելը արդար է եղել:
2. Կատուն որ մեռելի վրայից անցնի, մեռելը «խօրթաղ» կը դառնայ:
3. Սպանուածի հողին իսկոյն ուղղալի տեղը չի հասնում, սպասում է մինչև նախասահմանուած ժամանակի լրանալը, որ նշանակուած է եղել սպանուողի կեանքի համար: Երբ խրփում է այդ ժամը, նա էլ այն ժամանակն է տեղը գնում:
4. Երբեմն հիւանդի համար կարծում են, թէ մեռելից վա-

խած կըլինի: Այդ տեսակ հիւանդին տանում են Հանգստարան, նրա շուրջը 3 անգամ ման բերում և 3 անգամ ծուր չոքեցնում, ասել տալով «իմ ցաւիցս դուք առէք, օր էս պէտքընօմ (լաւանամ):

5. Մեռելատանը մինչև մէկ տարի ոչ թուխս կը դնեն, ոչ շերամ կը պահեն: Թխսի տակից ելած ձագերը գետինը կը փորփորեն և փորած հողը մեռելի աչքերը կը լցուի, իսկ շերամի քաշած թելը աչքերը կը կապէ, երկու դէպքումն էլ մեռելը հանգիստ չի լինիլ:

6. Յուդարկաւորութեան միջոցին եթէ մեռելի վրայ անձրև կաթէ՝ 40 օր անձրև կը գայ:

7. Մեռելից էլ կարող է «կեօխ» լինել: Եթէ մէկը նոր ննջեցեալի տնից մի ուրիշի տուն է գնում, անպատճառ նրանց կ'ըզուշացնի, որ վեր կենան ոտի կանգնեն: Առաջ եկողը պիտի նստի, յետոյ տնեցիք. թէ չէ տնեցիք բոլորն էլ կը հիւանդանան, «կեօխ կը բռնուեն»:

8. Երաշտի ժամանակ անձրև բերելու համար, կորում են մի նոր մեռելի գլուխ, ամուր թոկով կապում են և դցում ծովը. բայց գլուխը ծովում չեն թողնում, թէ չէ սարսափելի հեղեղ կը գայ:

9. Մի աղբիւրից թէ որ երկու հոգի միասին ջուր խմեն, միաժամանակ էլ կը մեռնեն:

10. Նոյնպէս միասին հաց ուտելիս՝ վերջացնելուց յետոյ գզալները իրար հետ միաժամանակ պէտք չէ ցած դնել, թէ չէ միաժամանակ էլ կը մեռնեն:

11. Տնից փայտը ուտին դուրս գնալը լաւ չէ. տնից մեռել կը լինի:

12. Տան չորս կողմը որ պտոյտ դան, հայրն ու մայրը կը մեռնեն:

ՀՈԳՈՒ ԵՒ ՀԱՆԴԵՐՉԵԱԼ ԿԵԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Համշէնցի հայը ընդունում է, որ մալն էլ մարդու պէս հոգի ունի. մալը որ հոգի չունենար, ինչպէս պէտք է ապրէր: Նա մալերին և առհասարակ կենդանի արարածներին ան-

շունչ ու անշարժ էակներից ջոկելու համար գործ է ածում ուղղակի «հոգրեօր մալ» խօսքը, որ հաւասարապէս վերաբերում է թէ մարդուն և թէ կենդանիներին: Հոգի ասելով նա հասկանում է այն շարժումը, եռանդն ու կենդանութիւնը, որ յատուկ է բոլոր կենդանի էակներին: Բայց այն կենդանութիւնը նա ընդունում է ոչ թէ իբրև ամբողջ օրգանիզմի, կեանքի գործունէութեան հետեանք, այլ հակառակը՝ այդ կեանքն ու արարածների գոյութիւնը նա ընդունում է ինչպէս հէնց այդ օրգանիզմի մէջ ապրող ու պահուած, անտեսանելի հոգու արդիւնք, նրա հետեանքը: Հոգին գնում է, կեանքն էլ ոչնչանում է, գոյութիւնը դադարում: Այնքան որ մարդու և մալերի հոգու մէջ այս տարբերութիւնն է գնում, որ մալերի մեռնելուց յետոյ, նրանց հոգին գնում, կորչում է, անասնի հետ ուղղակի մեռնում է, մինչդեռ մարդու մեռնելուց յետոյ, նրա հոգին չի մեռնում, կենդանի է մնում, մարմնից բաժնրուած ապրում է իր համար նշանակուած տեղում, սպասելով վերջին դատաստանին, Քրիստոսի դալատեան, որ մարմնի հետ միանալով, միւս աշխարհում ստանայ իր հատուցումը:

Նա հաւատում է, որ այս աշխարհից դուրս կայ ուրիշ աշխարհ, յաւիտենական հանդերձեալ կեանք. և իր կեանքի նրպատակն է ապրել այնպէս, որ միւս կեանքում արքայութեան արժանանայ: Պա այն տեղն է, որ նշանակուած պահում է բոլոր արդարների համար: Նրան ասել են, որ այս աշխարհում բոլոր նեղութիւն, աշխատանք, տանջանք ու հալածանք քաշողները—միւս կեանքում խաղաղ ու հանգիստ կեանք են անցնելու, առանց արևի ու ցրտի տակ տանջուելու և մի կրտոր հացի համար ողջ տարին հողի ու քարի հետ կռուելու: Եւ նա սպասում է միամիտ սրտով, անշէջ յոյսով, այդ յաւիտենական հանգստին, երբ պէտք է վերջապէս վերջ տրուի նրա չարքաշ կեանքին, հանգիստ կեանք սկսուի նրա համար առանց հացի համար կիսամաշ մտածմունքների:

Պրա համար նա այս աշխարհում օր առաջ պատրաստում է. իրան մաքուր է պահում, աշխատում է քիչ հայհոյել, թէև անիծած հոգի գործն այնպէս է, որ եթէ չը հայ-

Հոյի, գործը առաջ չի գնալ: Տանեցոց «չը քֆրի» ծուլութիւն կանեն, բան չեն անիլ. մալին կը հայհոյէ առաջ չի գնալ: Ինչ, արած. ինչքան կարող է իրան զսպում է, մեղանչած ժամանակն էլ մատաղ կանէ, Աստու հետ կը հաշտուի, տէրտէրին «Թաբախ» կը տայ, խունկ ու մոմ կը վառէ, սրբերին կը դիմէ բարեխօսութեան համար, «ծունր» — աղօթքը անպակաս կանէ, կը զոջայ, սրբութիւն կառնէ իր ժամանակին և վերջապէս տէրտէրից ու պապերից լսած ու իմացած օրէնքները կը կատարէ, որ չը լինի, թէ դժոխքի բաժին դառնայ: Նա շատ է վախենում զրանից. այս կեանքն ամբողջապէս աշխատանք-տանջանքով անցնել, վերջն էլ յաւիտենական տանջանք ժառանգել, — սիլ չի վախիլ:

Մեռնելուց յետոյ մարդուն միւս կեանքում մագէ կամըրջից անցկենալ կըտան: Արդարը վրայից հանգիստ ու թեթև կանցնի, իսկ մեղաւորի անցած ժամանակ՝ մազը մէջտեղից կը կտորի, մեղաւորը կընկնի տակը, ձիթով լիքը ամանի մէջ: Ամանում ձիւթը մշտապէս եռ է գալիս. նրանում պիտի խաշխաշուի այնքան, մինչև որ ցորենի հատիկի չափ դառնայ. նոր մէկանց էլի սատանաների շնորհով — մեծանայ, առաջուան չափ դառնայ, էլի փոքրանայ ցորենի չափ և այդպէս անվերջ պիտի տանջուի — գէհէնի հուրի մէջ. դա է դժոխքը, կամ ինչպէս իրանք են ասում, «Ջէհնամը»:

Իսկ յաւիտենական արքայութիւնը — դրախտը մի հրաշալի այգի է, լի մշտադալար ծառերով, ծաղիկներով ու քաղցրահամ աղբիւրներով: Այնտեղ ոչ ցանում են, ոչ էլ հացի հոգս քաշում. այնտեղ ոչ բանել կայ և ոչ էլ այստեղի պէս տանջուել: Այնտեղ յաւիտենական հանգստութիւն կայ. մարդու կեանքն անցնում է ազատ ու խաղաղ Աստու, նրա հրեշտակիների և արդար հոգիների հետ միասին:

ԱՂԽԱՐՀԱՅԵՅՈՂՈՒԹԻՒՆ

(Հաւատք, ասանդութիւններ ու նախապաշարումներ)

Բնութեան պաշտամունք

Համշէնցի Հայը՝ ինչպէս բնութեան ծոցում և նրան մօտիկ ապրող մարդ՝ շատ տեղերի գիւղացիների պէս՝ աստուածացրել է ամբողջ բնութիւնը: Նրա հաւատքի, հայեացքների ու աշխարհայեցողութեան մէջ արտայայտում է ինքը մաշրբնութիւնը իր խոր ու մութ անտառներով, քչքչան աղբիւրներով, երկնքի լուսատուներով, վեհ ու խաղաղ լուծիւնով և երբեմն էլ մութ, անբացատրելի խորհրդաւորութիւնով: Գարեբ առաջ նա ինչ հայեացք որ ունեցել է բնութեան վրայ, հիմա էլ նոյնն է. էլի այն բնապաշտն է, բնութեան հարազատ որդին: Կրօնը ոչնչով չի փոխել նրան, ոչինչ չի տուել նրան, բացի այն ծիսական, ձևական կանոններից ու պատուէրներից, որոնք մինչև այսօր էլ նրա հոգու մէջ չեն մտել: Գեռ մինչև հիմա էլ նորա հոգին կրթում, սնում է բնութիւնից, նրա անմիջական ազդեցութեան ու խնամքի տակ: Նա հիմայ էլ պաշտում, ծունր է գնում բնութեան առաջ: Ախշտ է, կրօնի ազդեցութեան տակ՝ նա ընդունում է բնութեան մէջ Արարչի գոյութիւնը, բայց այս էլ ձիշտ է, որ նա իր ամբողջ կեանքում այնքան Արարչին չի յիշում ու չի դիմում, ինչքան իրան բնութեան: Մութ գիշերներին նա լուսնեակին է ման գալիս,

Նրան փառք տալիս, երաշտ օրերին՝ ամպերին է երեսը դէմ անում, նրանցից խնդրում զովարար կաթիլներ. երկար անձրևներին՝ ժամէժամ արևին է սպասում, թէ երբ պիտի վերջապէս ամպերի տակից դուրս գայ: Նա զրանցից, ինչպէս նաև կարկուտից, կայծակից, հեղեղից ու երկրաշարժից, աւելի շատ է վախենում քան իրա Արարչից:

Եթէ երբեմն-երբեմն Արարչի անունը տալիս է և Նրա օգնութեան է դիմում, այդ էլ լինում է բնութեան արհաւիրքների ու աղէտների ժամանակ, երբ կամ ծանր հիւանդ է ունենում, կամ հեղեղն ու կարկուտն է դալիս, կայծակն է խրփում և կամ շարժ է լինում: Այդպիսի ժամանակ՝ երբ մոլորուած ու յուսահատ՝ աչքը չորս բաց է անում, թէ ո՞ւմը դիմի, ո՞ւմից օգնութիւն սպասի, միտքն է բերում Արարչին. Նրանից խնդրում դարման իր ցաւին:

Նրա ընդունած Արարիչն էլ այնքան բարի չէ, ինչքան որ պէտք է լինէր: Ահեղ ու փոթորկալի բնութեան պէս, Նա էլ երբեմն ցասումներ ու պատիժներ է դրկում մարդկանց գլխին, նրանց պատժելու և խելքի բերելու համար: Կը համբերի, կը համբերի, բայց ձեռքից չի թողնիլ, մէկ օր ցոյց կը տայ իր զօրութիւնը: Նա այնքան էլ անսահման ներող ու բարի չէ. պէտք է միշտ ահը սրտի մէջ ունենալ: Եւ գիւղացին աւելի վախենում է Նրանից, քան սիրում Նրան. նա իր գոհութիւնն ու խնդրուածքը միշտ էլ ահ ու դողով, գլուխը հողին ու քարին քսելով, գետին խոնարհելով ու երկրպագելով է ուղղում Նրան: Համշէնցիների բարբառում նոյն իսկ աղօթք բառի տեղ «ծունր» խօսք են բանեցնում: Նրանց բոլոր աղօթքները ծնրով են սկսւում, ծնրով էլ վերջանում են: «Ծունր» — աղօթքը նրանց համար պարտաւորական բան է դարձել. նա անպատճառ պէտք է «ծունր» անի, թէ չէ՝ միւս կեանքում կրտսիպեն նրան շող քարի վրայ պակաս աղօթքներն ասելու: Նա դարմանում է, թէ ինչպէս կարող է մարդ չաղօթել, քանի որ թուշուններն անգամ աղօթում են: Գարնան՝ առաւօտները կամ երեկոները, երբ «պօրշուկները» (սարեակ)

ծառի վրայ նստած, սիրուն կերպով ծլլում են, ասում են, որ նրանք էլ «ծունր են անում:

Երրորդութեան մասին քրիստոնէական հայացքը համշէնցի հայը ոչ գիտէ և ոչ էլ խելքը կը մտնէ: Նա ուղղակի մի Աստուած է ճանաչում՝ իբրև բնութեան Արարիչ, առանց որևէ անձերի: Քրիստոսին թէև ընդունում, պաշտում է, բայց ոչ իբրև Արարիչ, ոչ իբրև Աստուած՝ այլ իբրև Նրա Արդին, Նըրանից փոքրը, աւելի մարդկանց գործերը դատող և նրանց մեղքերը բաշխող: Բնութիւնը Արարչի ձեռքի գործն է համարում, իսկ մարդկանց չարն ու բարին, նրանց մեղքերը — Քրիստոսին է բաժին հանում: Սուրբ Հոգուն ոչինչ չի մնում, համշէնցի հայը նրան չի էլ ճանաչում. թէև «յանուն Հօրի» մէջ միշտ կրկնում է Նրա անունը: Կրկնում է՝ բայց չի հասկանում: Մէկ անգամ նրանցից մէկին հարցնում են՝ թէ ինչ է հասկանում «յանուն Հօրի» խօսքերից: Նա մոլորուած կանգնում, ասում է, որ ոչինչ չի հասկանում. ասում է հէնց այնպէս, որովհետև սովորութիւն է. վերջը միամտաբար աւելացնում է՝ իբրև ուղում է ասել, թէ Հօր Աստուծու Արդին սուրբ Հոգին է...

Գոթախտաբար նրանց լեռների, քարերի, աղբիւրների ու ծառերի պաշտամունքի մասին ոչինչ չեմ կարող ասել, քանի որ Կովկասեան ամերում նրանք հանդիսանում են իբրև գաղթական տարր և ոչ իբրև երկրի բնիկներ, որ մօտիկ կապեր հաստատած լինէին երկրի բնութեան, նրա սարերի և ձորերի, նրա ծառերի ու ջրերի հետ: Մնում է բաւականանալ այն աւանդութիւններով ու նախապաշարմունքներով, որ բերել են նրանք իրանց հետ հայրենական ամերից, և որոնք վերաբերում են բնութեան տարրերին ու երևույթներին և այն կենդանիներին ու բոյսերին, որոնք իրանց այժմեան նոր տեղերում էլ կան:

II. Երկնի լուսատուներ եւ բնութեան երեսոյթներ.

Լուսինն ու արեւը, ինչպէս որ շատ տեղի ժողովրդի մէջ, սրանց մօտ էլ անմարմին ու անշունչ չեն ճանաչուած: Սրանք էլ են ընդունում նրանց իբրև հոգի ունեցող, շնչաւոր արա-

րաճներ: Սրանց մասերն էլ լուսնեակին և արևին իրար քոյր-եղբայր են ճանաչում, լուսնեակը տղայ, արևն՝ աղջիկ: Լուսինը մեծ գեր է կատարում գիւղացու կեանքում. նրա հաշիւը նրան գուցէ ժամանակի ամսաթւից աւելի է պէտք գալիս: Նա լուսնի օրերի հաշիւը այնպէս գիտէ, ինչպէս ամսն օրերինը, իսկ անգրագէտը հօ լուսնի հաշիւը աւելի հեշտ է պահում մտքում, քան ամսի հաշիւը: Ամսի հաշիւը հարկաւորում է նրանց գուցէ միայն նրա համար, որ իմանան, թէ երբ է պատր կամ իրանց մէջ շատ յայտնի տօնը և կամ սրբի օրը: Քայց պատն ու սրբի օրը իմացնելը քահանայի պարտականութիւնն է. նրանից կիմանան եկեղեցում. գրա համար ինչ գլուխ ցաւեցնեն: Միջոց կեանքում, ամեն քայլում, նրանց հարկաւոր է գալիս գիտենալ, թէ այս ինչ գործը երբ և ինչ ժամանակ սկսել, որ լաւ լինի և աջող գնայ: Լաւն ու վատը կախուած է լուսնի հաշիւց, այդ հաշիւը մեծ ազդեցութիւն ունի գործի ապագայի վրայ: Կան չար ու բարի օրեր, ամէն գործի համար «աւստ գալու սհաթ» կայ. լաւ և վատ. գրանց ուղեցոյցը լուսնի հաշիւն է:

Լուսնի օրերն է համրում գիւղացին՝ ցանք սկսելիս, ծառ տնկելու և պատուաստելու ժամանակ, ճանապարհ գնալիս, երազ տեսնելիս, նոր գործ կամ առուտուր անելիս և հարսանիք սկսելիս, պսակի վրայ էլ ազդեցութիւն ունի լուսնի որ երորդ օրը լինելը: Լուսնի օրերի հաշուով հետաքրքրում է ժողովրդի մեծամասնութիւնը: Չատ անգամ և շատ շատերն են գիմել ինձ լուսնի քանի երրորդ օրն իմանալու:

Առհասարակ նոր լուսինն աւելի լաւ է համարում, քան կէսն անցածն ու հինը. լուսնի օրերի հաշուի մէջ երեք հատ ինը կայ. այդ երեքն էլ վատ են (9. 19. 29.) այդ օրերին ոչ ցանք են անում և ոչ հարսանիք. լաւ չէ:

Լուսնի նորած ժամանակին էլ ցանք չեն անիլ. լաւ չէ. չի բուսնիլ, կը չօրնայ:

Լուսնի նորին թուխս գնելը նոյնպէս լաւ չէ. բոլոր ճուտերը աքլար գուրս կը գան:

Նոր լուսնի առաջին չորեքշաբթին և ուրբաթը թուրքուն չեն քաղիլ. լաւ չի չորնալ, խայտ կը մնայ:

Լուսնի 7-ին ու 9-ին մարդուց արիւն առնելը լաւ չէ. խելքը կը կորցնէ:

Թէ որ լուսնի 1-ին, 11-ին և կամ 21-ին ծառ պատուաստեն, նոյն տարին պտուղ կը տայ:

Լուսնի ինին ցօրեն կամ ինչ էլ լինի—ցանելը լաւ չէ. մուր կը բռնէ և լաւ բերք չի տալ:

Լուսնի ինին անտառից շէնքի փայտ կտրելն էլ լաւ չէ. ներսից կը ճիճւտի: Լուսնի նորին էլ լաւ չէ կտրելը: Փայտ կտրելու ամենալաւ ժամանակը՝ երբ լուսնից մի չորեքշաբթի կամ ուրբաթ անցած լինի:

Ծառի պատուաստը առաւօտն են անում, որ արևի հետ մեծնայ, ճաշից յետոյ լաւ չէ անելը, պատուաստը վեր չի բարձրանալ, որովհետև արևը ցածանում է:

Արևի մայր մասնելուց յետոյ մեռելը չեն թաղիլ:

Ահա և մի երկու աւանդութիւն արևի ու լուսնի մասին:

1. Արևն ու լուսնեակը իրար քոյր-եղբայր են: Մէկ օր մայրն ասում է նրանց. «գնացէք աղբիւրից ինձ ջուր բերէք. ծարաւ եմ. որըդ որ առաջ բերի, նրան պիտի օրհնեմ»: Երկուսն էլ վեր կենում, գնում են ջուրը: Եղբայրը քրօջից առաջ է անցնում և իր փարջը դնում է «վաքի» տակ, որ լցուի: Քոյրը յեակից գալիս, հասնում է եղբօրը և նրանից ծածուկ, նրա փարջի տակը ծակում: Եղբօր փարջը լցում է, բայց ճանապարհին բոլոր ջուրը գնում է: Քոյրը լցնում է փարջը և գնում է, մօր օրհնութիւնը ստանում:

2. Սրանք էլ են պատմում արևի ու լուսնեակի հէքեաթը, որի մէջ արև-քոյրիկը յայտնում է իր վախը գիշերը ման գալու և մարդկանց լոյս տալու, որովհետև երբ ինքը ցած նայելիս է եղել, ամեն մարդ նրան է մտիկ տուել: Արևն էլ գանգրտուել է մօրը, որի խօսքով այնուհետև սկսել է ցերեկները ման գալ և մօր տուած սուր-սուր ասեղներով ծակել իրան նայողների աչքերը:

3. Լուսնի վալի մութ բծերը սրանք էլ բացատրում են

Նրա բարկացոտ մօր աստակով, որ խմորոտ ձեռքով խփել է իր լուսնկայ տղի երեսին:

Նրևի ու լուսնի խաւարումը բացատրում են նրանով, որ մի վիշապ կայ. գալիս՝ աշխատում է բռնել նրանց, որ կուլ տայ: Հէնց որ բռնելու է լինում, խաւարում է պատահում: Բայց երկար չի քաշում, լուսատուն նրա ձեռքերից պրծնում, փախչում է: Վիշապը ամեն օր լուսանալուն պէս, արշալոյսի հետ, հետևում է արևին, որ բռնէ կուլ տայ. մինչև օրս չի կարողացել. մէկ օր պիտի դայ, որ կուլ տայ:

Աստղերի համար ասում են, որ ամեն մարդ մի աստղ ունի երկնքում: Երբ մէկը մեռնում է, նրա աստղն էլ ընկնում է: Աստղերի մէջ նրանք աւելի յիշում են Ղուսաւտղ, Վեցուկ, Կշիւ և Բագուկ: Գրանց ծագելով ու դուրս գալով՝ իմանում են, թէ գիշերն ինչքան է անցել, ինչ ժամանակ է:

Պոչաւոր աստղի երևալը, արհաւիրքի նշան են համարում: Ասում են՝ մեծ աղէտներ են պատահելու, թագաւոր է մեռնելու և այլն:

Յարդգողի համար ասում են, թէ մէկ օր ջրադացպանի մէկը գողցած ալիւրը տանելիս է լինում տուն. ճանապարհին թափւում է և թափածը երկնքի վրայ երևում: Իրանք համաշէնցիները յարդգողին «քշտումալ» են ասում, որ բառացի նշանակում է՝ քրդի ամպ:

«Նմպորտի» համար ասում են, թէ Աստու եղներն են «պօլօքում» (բղաւում), իրար հարու տալիս ու կայում:

Առաջին անգամ՝ գարնան, որտի ձայնը լսելուն պէս՝ գգալը վեր են գցում. ընկնելիս թէ որ բերանը վեր դառնայ՝ տարին առատ կըլինի. իսկ թէ որ ներքև՝ բերքը քիչ կըլինի:

Տանտիկինն էլ առաջին որտի ձայնն առնելուն պէս, իր ճկոյթ մատի ծայրն է կծում, որ տարուայ մէջ խնոցին միշտ հեշտ հարուի:

Փայլակի համար ասում են, թէ երկրի վրայ մի մեծ ձուկ

կայ, փորի վրան մի փայլուն բան ունի. երբ մէջքի վրայ է ընկնում, նրա փորի գոչնից երկինքը փայլատակում է:

Կայծակի համար ասում են, թէ սատանի համար է իջնում:

Անձրևի ժամանակ եթէ կասկարանքը դէպի վեր կանգնեցնեն, կարկուտ չի լինիլ, և մէկ էլ՝ եթէ յորդ անձրև լինի, կը խողաղի:

Կարկտի ժամանակ թէ որ Յ հատ կարկուտ կիսուի, կարկուտը կըկանգնի:

Քամու համար ասում են՝ եթէ նա երևար, բոլոր մարդկանց կը ջարդէր:

III. ԲՆՈՒՅԵԱՆ ՏԱՐԵՐԵՐԸ.

(Հողը, օդը, ջուրը և կրակը)

Ահա մի քանի աւանդութիւններ ու նախապաշարմունք բնութեան տարրերին վերաբերեալ:

Հոդ: Բանելիս տրեխը մտած Հողը պէտք է արտում թափուի, թէ չէ արտի «բէ՛րէ՛քէ՛» թը» կը դնայ:

Քար: Միքիչ խելօքները կարծում են, թէ քարը Հողիցն է եղել. շատերն էլ ասում են, թէ մի ժամանակ Աստուած թափել է անձրևի նման: Կան ուրիշներն էլ, որոնք ասում են, թէ քարը առաջ ոչխար է եղել. վերջը Աստու հրամանով քարացել է: Քարի մասին այս աւանդութիւններն են պատմում:

Աղամբ որ հերկ էր անում, Աստուած մի քար ցոյց տուեց նրան արտի մի կողմը, իբրև սահման, պատուէրելով, որ նրանից դէնը չանցնի: Բայց նախամարդը այս պատուէրն էլ չը պահեց. քարի միւս կողմն անցաւ: Գրանից է մնացել սահմանն անցնելը:

Պատմում են էլի, թէ քարը մի ժամանակ մեծամտելով՝ այնքան է ուռել, մեծացել, որ մարդուն տեղ չի մնացել: Գրա համար Աստուած անիծել է նրան, և դրանից է որ հիմա անշարժ ու անխախտ մնում է իր տեղին:

VI. Բ Ո Յ Ա Ե Ր.

Համշէնցիները սուրբ ծառեր չունին. ոչ էլ նրանց համար ուխտ գնալ կամ մոմեր վառել զիտեն:

Սրանք էլ են հաւատում, որ կայծակի ժամանակ՝ սատանան չուղենալով կրակի հարուածներն ուտել, աշխատում է պահուել ծառերի տակ, աւելի «խողկաղնու», ընկղենու և հոնու տակ: Գրա համար լաւ չեն համարում կայծակի ժամանակ այդ ծառերի տակ կանգնելը:

Միքանի ծառերի ու բոյսերի մասին այս աւանդութիւնները կան:

Խաղողի ուրբը: Մէկ օր Աբրահամի մօտ հիւր է գալիս մի «խրզըր» (հրեշտակ): Տանը ուտելու բան չեն ունենում. Աբրահամը մորթում է հորթը: Իրիկուն օր լինում է, կովը գալիս է, բառանչում, հորթին ձայն տալիս, բայց հորթը չը կայ: Կովի ձայնը հիւրի ականջն է ընկնում: Տանտիրոջ պատուիրում է բերել իր մօտ կերած հորթի կաշին ու թափած ոսկորները: Աբրահամը հաւաքում է ոսկորները, միայն ազգրի ոսկորն է պակաս մնում. չի գտնում: «Խրզըրը» օրհնում է, հորթը ոտի է կանգնում: Քիչ յետոյ Աբրահամը գտնում է կորած ոսկորը և այն էլ տանում է նրա մօտ: «Խրզըրը» պատուիրում է այդ էլ այգու մէջ թաղել. Աբրահամը լսում է: Մի տարի վերջը ոսկորից խաղողի որթ է բուսնում:

Հոնին ու բալենին: Մէկ օր հրեշտակն ու սատանան իրար հետ գրազ են եկել, թէ ում ծառն աւելի շատ պտուղ կը բերի: Հոնին առաջ ծաղկելուն համար, սատանան ընտրում է նրան, իսկ հրեշտակը՝ բալինուն: Սատանան նստում է տակը. սպասում, պտուղը չի հասնում: Մէկ էլ ինչ տեսնէ. հրեշտակը բուռը բալ լցած. մէկ-մէկ ուտելով գալիս է:

Բալն ու թուրք: Բալը պարծեցել է, թէ ինձ ուտողի ճիտը ձախ պէս կը բարկցնեն:—Ղորթ է, վրայ է բերել թուրք. թէ որ ես հետզ չը հասնէի:

Յորեն: Պատմում են, որ շատ առաջ ցորենը արմատից մինչև գլուխ հասկ էր բռնում: Բայց երբոր մարդկանց չարու-

թիւնն աւելնում է, Քրիստոս Տէրը բարկանում, գալիս սկսում է արմատից վեր ցորենի գլուխը պոկել: Ծայրին մի քիչ մնացած է լինում, որ շունն ու կատուն գալիս, լաց են լինում ասելով. «Տէր, Գու որ բոլորը պոկես, մենք ինչ ուտենք»: Սրա վրայ Տէրը խղճում է նրանց և ծայրին մնացածը թողնում:

Էլի պատմում են, թէ հին ժամանակ երկու եղբայր իրար շատ սիրելիս են լինում: Նրանք միասին ցորեն են աւնում: Ցորենը քաղել-կալսելուց յետոյ, բաժնելու ժամանակ փոքր եղբայրն ասում է մեծին. «Գու բաժնիր»: Մեծը բաժնում է, բայց այնպէս որ փոքրի բաժինն աւելի է հանում: Փոքրը բան չի ասում. բայց մեծի տուն գնալուց յետոյ, ծածուկ իր բաժնից նրա բաժնին է աւելցնում: Մեծը գալիս տեսնում է, որ հորօր բաժինը աչքին քիչ է թւում, իր բաժնից նորից վրան է լցնում, շատը փոքրին տալիս: Այսպէս երկար ժամանակ դրանք իրանց բաժիններից մէկ-մէկու գնում, աւելցնում են, մինչև որ Աստուած տեսնելով որ վերջ չունի այդ բանը, հրամայում է, որ ցորենի վրայ ուղիղ մէջտեղից մի ձեղք բացուի. որ նշան է՝ թէ բաժինը պէտք է հաւասար անել:

Գաւի: Գաւին հասնելուց յետոյ, կիւնն երբ յետ է գնում, նրանից մի գլուխ հետը վերցնում, տանում է թագաւորին, որ իմաց տայ, թէ արտի բերքը արդէն հասել է. ժամանակ է հարկ հաւաքելու:

Թուրքան: Մէկի արտումը մի ահագին խոտ էր բուսել: Մարդը տերևը կտրում, գնում է բերանը, ծամում, տեսնում է որ լեղի է: Տանում է ապուր շինում, տեսնում է, որ էլի չի ուտում: Մէկ անգամ էլ որ գնալիս է լինում արտը, սատանան սրտահալում է նրան. մի չիբուխ է շինում, խոտի տերևները չորացնում, լցնում մէջը. առաջ ինքը բերանը տանում, յետոյ տալիս նրան և ասում. «սրան թութուն են ասում. ահա այսպէս պէտք է ծխել»:

Ասում են որ՝ մի պոռնիկ կին ժամանակին ասած է եղել, թէ ինքը մարդկանց բերնից մտնի, քթից պիտի դուրս գայ: Եւ իրաւ, նրա խօսքը կատարւում է. մեռնելուց յետոյ նրա գերեզմանի վրայ թութուն է բուսնում:

Մէկը սրտի ցաւ է ունենում. զնում է մանգալու: Գաշտում տեսնում է, որ մի խոտ է բուսած լինում, տերեւները ոսկու պէս շեղնած: «Հաւասր» գալիս է. տերեւները պոկում, մանրում է և թղթի մի կտորի մէջ փաթթում, զնում է բերանը, ծխում: Գրա վրայ սրտի ցաւը մեղմանում, անցնում է: Գրանից է մնացել թութուն ծխելու սովորութիւնը:

Մի հարուստ մարդ մի շատ խոցոտ աղջիկ է ունենում: Հայրը նրա համար շատ փող է կորցնում, բայց չի կարողանում լաւցնել: Աղջիկը տեսնելով, որ իր պատճառով հայրը միշտ «նամու» է լինում, գլուխը վերցնում, զնում է մի մեծ անտառ: Պատահամբ այտեղ մի փոքր, ծաղկած թուփ է տեսնում: Մտածում է փորձել այդ թփի տերեւները ձղել ու ջուրը քսել երեսի խոցերին: Այդպէս էլ անում է. անում է ու լաւնում: Իսկոյն փազում է տուն և հօրը պատմում ծառի դօրութիւնը: Հայրը հետաքրքրուած, աղջկան հետ գնում, զրոնում է այդ բժշկարար թուփը և տանում իրանց մօտ տնկում. դա թութունն էր:

«Իւչ-գիւլ» *) ասուած ծաղկից չորս ծաղկաւորը որ դրանեն ու թանի մէջ գցեն, ոսկի կը դառնայ:

Պաասը ով որ գլխիցն ուտէ, ամուսինը կը մեռնի:

Վ. Կ Ե Ն Ղ Ա Ն Ի Ն Ե Ր.

Կենդանիների պաշտամունքի մասին, ինչպէս և ծառերի ու բոյսերի, նրանց մօտ ոչինչ չի լիշում: Գոնէ ինձ յայտնի չեն այնպիսի թռչուններ ու կաթնասուններ, որ նրանց մօտ պաշտուէին և մեղք համարուէր նրանց սպանելը կամ բուռը քանդելը: Արշտ է՝ կան միքանի թռչուններ ու կաթնասուններ, որոնց միսը համշէնցին չի ուտում, բայց այդ ոչ թէ պաշտելուց, ինչքան զգուելուց, ու սովոր չը լինելուց: Այսպէս՝ կաջաղակին ոչ ոք չի սիրում, ոչ էլ պաշտում. երբեմն բռնում, զարկում են, բայց միտն ամենքը չեն ուտում. ուտողներ էլ կան, չուտողներ էլ: Քիչ-շատ միւսներից աւելի քնքով Վերա-

*) Մի անսակ խոտ է, որ միշտ երեք ծաղիկ է բերում:

բերում են աղանուէն, «պօրշուկին» (սարեակ), ծիծեռնակին. բայց դարձեալ դրանցից ոչ մէկին սպանելը մեղք չեն համարում, իսկ առաջին երկուսին հօ համով ուտում են: Կաթնասուններից, բացի սովորականներից՝ նրանք չեն ուտում նսպատակի միսը, ինչպէս և շատ տեղ վայրի կենդանիներից ամենից աւելի սիրում են եղնիկներին, բայց դրանց բռնելն ու միտն ուտելը ոչ ոք մեղք չի համարում:

Ա. Թ Ո Ն Ն Ո Ւ Ն Ե Ր.

Հաւ: Հաւն ու ճնձղուկը մէկ անգամ եկել են իրար մօտ: Ճնձղուկն ասել է. «Աստուած թէ հրաման տայ, ես պիտի թռչեմ»: Հաւն էլ պարծեցել է. թէ «Աստուած հրաման տայ, չը տայ, ես պիտի թռչեմ»: Ճնձղուկը փորձել՝ աջողուել է. հաւը մնացել է, չի կարողացել:

Հաւի համար ասում են, թէ սատանայ է. գիշերով նրան բռնելը լաւ չեն համարում:

«Կուկու»: «Կուկուն» սուաջ մարդ է եղել: Երկու եղբայր իրար կորցրել են. դրա համար է որ մինչև հիմա էլ իրար ման են գալիս ու ձայն տալիս:

«Կուկուի» մասին պատմում են, թէ ով որ դարնան, վաղ առաւօտեան, չը լուացուած, «ծունր» չարած, հաց չը կերած՝ առաջին անգամ նրա ձայնը լսէ, «կուկուն» նրան «կալէ կու», այսինքն՝ կը կալէ (? կը բռնէ): Այն տարին նրա գործը լաւ չի գնալ. աջողութիւն չի ունենալ: Գրա համար դարնան առաւօտները վերկենալուն պէս՝ պէտք է շուտ լուացուել, աղօթքը շուտ ասել և շուտ էլ հաց ուտել: Ոմանք վերկենալուն պէս՝ մի կտոր հաց բերանն են դնում, որ «չը կալուին»:

Ծիծեռնակ: Ծիծեռնակը առաջ ծառի վրայ է եղել բուն գնելիս. օձը ելել՝ պոչը կծել է. դրանից է որ նրա պոչը «չաթալ» է մնացել և բունն էլ «մեքու-մ» է շինում:

Բազէ: Պատմում են, որ մի պառաւ, իսկ ոմանց ասելով՝ ինքը Տիրամայրը, անեծել է բազէին—աղբիւրի ջուրը վերեւից պղտորելուն համար—որ ամառուայ Յ ամիսներին ջուր չը կա-

ըողանայ խմել. աչքին արևն երևայ: Գրանից է որ բազէն այդ ամիսներին միշտ ծուծ է. որովհետև ծարաւ է և ջուր չի կարողանում խմել:

ԲՈՒ: Բուն հին ժամանակ մարդ է եղել, մի շատ ծոյլ մարդ, որ իր համար շոր անգամ չէ կարողացել գտնել: Նրա մօտիւնները զգուելով նրա ծուլութիւնից և մտքներում գնելով նրան մարդ դարձնել, մէկ օր տալիս են նրան իրանց շորերը և հետները եկեղեցի տանում: Այդտեղ յանկարծ բոլոր շոր տուօղները մէկ խօսք արած՝ թափւում են վրան, լետ առնում իրանց շորերը և ծոյլին մերկ ու տկոր թողնում բազմութեան առաջ: Այդ նեղ ժամանակին ծոյլին օգնութեան են հասնում թեւաւորները և ամեն մէկը նրանցից մի-մի փետուր տալով, ծածկում են նրա մերկութիւնը, հետները թռցնում, մարդկանց աչքերից ազատում: Բայց ասպերախտը, փոխանակ կամաց-կամաց նրանց պարտքը տալու, սկսում է նրանց ցեղից կոտորել ու կոտորել: Աստծու ամեն զիշեր մի-մի թռչուն ուտել: Գրա վրայ սաստիկ բարկանում են նրա թեւաւոր ընկերները և խօսքը մէկ են անում, վճռում են որ հէնց որ տեսնեն, մի լաւ պատժեն այդ անգղամիրն: Գրա համար է՝ որ բուն փախչում է լոյսից. ցերեկով չի երևում և միայն զիշերներն է դուրս գալիս:

«Սօնդիլիկ» (յոպոպ). Գրա համար էլ ասում են, թէ նոր հարս է եղել, մազերը սանդղելիս՝ տէգըր վրայ է եկել, ամօթից թռչուն է գառել և սանրը գլխին թռել, գնացել է:

Տասրակ. Չատ առաջ, մէկ անգամ իրիկնապահին երկու երեխայ, եղբայր ու քույր «սարն» անտառ են գնում՝ հորթեր փնտռելու: Երեխաները ման են գալիս, ման են գալիս, չեն գտնում: Ուշ զիշեր է գառնում, մնում են անտառում և տատրակ դառնում: Մինչև հիմայ էլ նրանք հորթերին են ման գալիս, և նրանց ձայն տալիս, նրանց կանչելու ձայնից՝ իրանց անունն է մնացել: (Այդ թռչունի անունը զրով շատ զփուար է ուղիղ արտայայտել. համշէնցիները մի կերպ՝ բերանը սղմած շրթունքներով են արտասանում, այնպէս որ հորթին կանչելու ձայնին է նմանում՝ «թֆիւ — թֆիւկ»):

բ. Կաթնասունք

Այծ. Այնպէս Աստու ստեղծածն է, իսկ այծը՝ սատանի: Աստուած որ ոչխարին հոգի է տալիս, նա իսկոյն վեր է կենում, սկսում է ման դալ, իսկ սատանան ինչքան աշխատում է, այծին չի կարողանում հոգի տալ: Արը կտրած՝ գնում է Աստու ասում է, թէ «ինչ պէտք է անեմ, այծս չի կանգնում»: Աստուածն էլ նրան ասում է. «գնա՛, ասա՛, Աստու հրամանով ել, գնա՛»: Սատանան գնում է այծին ասում. «իմ հրամանով ել, գնա՛»: Այծը չի կանգնում: Էլի գնում է Աստու մօտ, ասում նրան. «ասեցի, բայց էլի չը շարժուեց»: Աստուած էլի ասում է նրան. «գնա՛, ասա՛, Աստու զօրութիւնով ել, կանգնիր»: Աերջապէս ճարը կտրած, գնում ասում է թէ չէ, այծը իսկոյն ոտի է կանգնում: Սատանի բարկութիւնը գալիս է. պոչին քացի որ չի խփում, պոչը վեր է ցցում: Գրանից է որ այծի պոչը վեր դարձած է լինում:

Եղնիկ. Եղնիկների համար ասում են, Աստու կովերն են:

Կասու. Կատուի մօտին այս նախապաշարումներն են պատմում:

Կատու սպանելը մեղք են համարում, ասում են, որ սպանողի մատաղը չի ընդունուի:

Կատուն մարդու ձեռքից հաց չի ուտիլ, ընկած կուտի, մէկ էլ՝ աչքը խուփ կուտի, որ «ընդընը» (միւս կեանքում) «ինքեար ընէ» (ուրանայ) կերածը:

Կատուն թէ որ հիւանդի անկողնին մօտենայ, հիւանդը չի մեռնիլ:

Մուկ. Մկան ու «պօսպօլի» (մեծ մուկ, կրպիս) համար պատմում են, թէ «պօսպօլը» մէկ անգամ ուզեցել է խնամութիւն անել մկների հետ, նրանց ցեղից աղջիկ առնել, բայց մկները չեն տուել: Գրա համար «պօսպօլները» նրանց թշնամի են ընկել և մինչև այսօր էլ հալածում են:

Մկան համար էլի ասում են, թէ հարիւր տարեկան որ լինի, չղջիկ կը դառնայ:

Խոզ. Մէկ անգամ հայի ու թուրքի մարգարէները (Յիսուսն ու Մահմէտը) իրար հետ խօսք են կապում գետնից աղ-

բիւր հանելու, թուրքի մարդարէն մեր մարդարէից մի քանի օր ժամանակ է ուզում, պայման դնելով, որ օրը հասնելուն պէս, դան ու գաւազանը մէկ խփելուն՝ ջուրը դուրս հանեն: Այդ մի քանի օրում թուրքի մարդարէն ծածուկ հողի տակ ջրով լիքը տկեր է թաղում, վերջը խաբար դրկում հայի մարդարէին, որ գայ տեսնի, թէ ինչպէս է աղբիւր բղխեցնում: Հայի մարդարէն միամիտ գալիս է, խաբար չունենալով թուրքի թաղած տկերից: Միամիտ սրտով խփում է գաւազանը և լանկարծ չոր ու ցամաք դետնի տակից մի վճիտ ու մշտական աղբիւր է բղխում: Հերթը որ գալիս է թուրքի մարդարէին, ասում է որ ինքը այդտեղ չի խփիլ: Ետնում է տկեր թաղած տեղը: Խփում է մէկին, միւսին, երրորդին ջուր դուրս չի գալիս, խոզն եկել, հողը փորել, աիկը ծակել, ջուրը հանել էր: Գնում է վերջին թաղած տկի մօտ. տեսնում է, որ այնտեղ էլ խոզը գնացել, նոր փորել է և ինքն էլ տկի տեղ պառկել: Քարկացած՝ բռնում է խոզի պոչից, ճւճւայնում նրան ու ասում. «այ մուսղաու ըլլիս դու»: Իսկույն հայի մարդարէն էլ վրայ է բերում, թէ «Սալթ» (միայն) քու բռնած տեղդ մուսղաու ըլի թեօղ (թող): Այդ է պատճառը, որ թուրքերը խոզի միտը չեն ուտում, իսկ հայերը միայն պոչն են գէն զցում:

Գումէք. «Գոմշակը» պարծեցել է, թէ «ինձ չը վերցնելու բեռ չի լինիլ. ծունկ որ չօքում եմ, վախենում եմ, թէ աշխարհը չը քանդուի»:

Արջ. Արջը առաջ յոյն է եղել: Մէկ օր ծառին նստած տանձ ուտելիս է լինում: Պատահամբ նոյն ճանպով անցնելիս է լինում ինքը Քրիստոս Տէրը իր աշակերտներով: Քրիստոսը նրանից տանձ է ուզում, բայց նա տանձի տեղ՝ վերելից «խրթիզն» (միջի կճեպն ու կորիզը, «չէջը») է զցում: Երեք անգամ ուզում է Տէրը, երեք անգամին էլ որ այդպէս է անում յոյնը, Տէրը բարկանում է վրան, և անիծում, ասելով. «գլխի վեր էլար, գլխի վեր իջնուս». (արջը գլխի վար է իջնում ծառից): Այդ խօսքերի ասելն ու նրա արջ գառնալը մէկ է լինում:

Մրանք ասում են, թէ արջը առաջ մարդ է եղել, մայրն անիծել՝ արջ է դարձել:

Ուրիշներն էլ ասում են, թէ արջն առաջ «հօրմի» (յոյն) տէրտէր է եղել:

Դ. Երկակենցաղ կենդանիներ

Կրիա: Կրիան առաջ մարդ է եղել, ջրաղացպան, բայց շատ «հախ» (վարձ) առնող և գողին մէկը: Խեղճի մէկը մի օր անիծում է նրան՝ անիրաւ վարձ վերցնելու համար, ասելով. «քեզ տեսնեմ այդ «կօլօշը» (գլմի աման, որով «հախը» չափում են) գլխիտ վրայ անցած՝ ման գալիս»: Անէճքը կատարում է և ջրաղացպանը դառնում է կրիա:

Դ. Ձկներ ու ջրային կենդանիներ

Ձկների մասին առհասարակ աւանդութիւններ չը կան, երևի մեծ դետերից ու լճերից հեռու մնացած լինելու պատճառով: Ոչ հայրենիքում, ոչ էլ այտեղ մեծ դետեր ու լճեր չը կան, իսկ տեղ-տեղ թէև ծովն էլ հեռու չէ նրանցից, բայց ձկան համար յատուկ՝ ծովը գնալու ոչ ժամանակ ունեն, ոչ էլ սովորութիւն, թէև ամեն տեսակ ձկնեղէն էլ ուտում են:

Այսքան միայն ասում են, որ աշխարհում ամենամեծ «հօգուեօրը» (կենդանի) ձուկն է: Երևի լսել են կէտի մասին, բայց անունը չը զիտեն:

Ջրային կենդանիներից մի նախապաշարմունք միայն լըսել եմ «խեչփարի» (խեցդետին) մասին:

Ասում են, թէ որ «խեչրփարը» մարդու ձեռքից կճի, մինչև երկնքից ամպի ձայնը չը լսուի, կամ էջը 7 անգամ չը դաւյ, չի թողնիլ, այնքան ամուր է կպչում:

Ե. Օձ

Օձը սկզբում գրախտի դուստրան է եղել: Նա է եղել որ խաբել է Եւային: Դրա համար Աստուած անիծել է նրան և դրախտից դուրս արել: Օձը գնացել է, բայց մտքումը դրել է նրա ստեղծածներին միշտ վնասել: Քայց Աստուած յայտնել է նրան, որ նրանից մեռածներին մեղք չի հարցնելու: Դրանից է, որ օձից մեռածը ինչքան էլ մեղաւոր լինի, Աստու հրամանով անպատճառ արքայութիւն պիտի գնաց:

Օձի համար ասում են, որ նա ծնւում ու գոյանում է սպիտակ «քեաստօնա» կոչուած դղումից: «Քեաստօնա» դղումը

երբեմն շատ, անչափ մեծանում է և մէջը նշմարում է արեան նման կարմիր պուտ: Հէնց այդ պուտի համար ասում են, որ օձի արիւն է. որ նա զրանից է գոյանում և վերջը դուրս գալիս:

Պատմում են, որ մի տեսակ օձ կայ, որ զլիւին թաս ունի: Այդ թասը շատ դարձանալի յատկութիւն ունի. ով որ նրան տիրանայ, մի գանձի տէր կը դառնայ: Գա զիշերներն է դուրս գալիս թասի լուսով արածելու և սաստիկ լոյս է տալիս չորս կողմը:

Օձը որ սպանեն մէջը լոբեա «սանդրեն» (տնկեն), երբ բուսնի՝ գան, հանեն, զրպանը դնեն և տեղն ու տեղը պառկեն, զիշերը մի գազան կը դայ: Թէ որ նրանից վախենան, գազանը նրանց կուտէ, իսկ թէ չը վախենան, նրանք այնտեղ մեծ գանձ կը գտնեն:

Ոմանք ասում են, թէ օձի մէջ բուսած լոբեան զրպանը գնողը ուրիշներին չի երեւալ. իսկ ով որ ուտի՝ սատանին կը տեսնի:

Օձը երեկոյեան սպանելը լաւ չէ. սպանողը կը հիւանդանայ:

Օձը սպանելիս՝ ծնկից վեր բարձրացնելը, ասում են մեղք է:

Օձը թէ որ երկաթով սպանեն, լաւ չէ. արքայութիւն կը գնայ. դրա համար նրան երկաթով չեն սպանում, այլ փայտով:

Օձն առել է, թէ ով որ իրան սպանէ, պէտք է եղբօր պէս թաղէ իրան: Գրա համար էլ օձը սպանելուց յետոյ գետնին չեն թողնում, կամ ուղղակի ծառի վրայ են կախում և կամ թէ չէ գետինը փորում, հողի մէջ թաղում են:

Ասում են, որ եթէ գետնի երեսին մնայ, մեծ վնաս կարող է տալ մարդկանց իր քիստովը. զրան «օձօն քիստ» են ասում: Այդ քիստի համար ասում են, թէ փոքր ու ասեղի նման սասաիկ սուր բան է. եթէ մարդու ոտը մտնի, կարող է անբուժելի խոց և ուռուցք պատճառել. ինքն իրան կարող է վեր բարձրանալ մարմնի մէջ, նոյն իսկ մինչև զլուխը, և եթէ մնայ, վտանգաւոր դառնայ: Երբեմն մարմնի մի տեղից ինքն իրան ծակում է և դուրս գալիս:

Օձի համար ասում են, որ «կօտեօշ» (եղջիւր) ունի: Մէկ անգամ ինձ ցոյց են տուել. դա մի փոքրիկ, սուրուլիկ, մի քիչ ծակած սև ոսկոր է, սևագոյն ու զրսից պլպլուն, ասում են, որ դա օձից է մնացել:

Էլի ասում են, թէ «թըւօնդը օձօնը հընու մաշտուն հօմար շինուած է». այսինքն որ՝ հրացանը օձի ու մարդու համար է եղել: Օձն էլ, մարդն էլ մարդու թշնամիներ են, հրացանն եղել է, որ մարդ իր երկու թշնամիներից պաշտպանուի:

Մէկ էլ ասում են, եթէ որ օձին նշան անեն, չի դիպչիլ:

Առաջին տեսած օձը կամ որևէ ոտուն պէտք չէ սպանել. պէտք է թքել վրան ու անցնել «ցաւս վրադ» ասելով:

Օձ որ սպանեն, անձրև կը գայ:

Կան թռչուններ, որոնք օձ են կուլ տալիս, ինչպէս ձրկընկուլ և այլն: Եթէ պատահի, որ մի այդպիսի թռչուն օձը բերնին թռչելիս լինի մէկի վրայով, մարդը «կեօխ» կը բռնուի: Եւ ամենավատ «կեօխը» օձիցն է լինում, դա ամենից դժուար է բժշկուում:

գ. Մ ի ջ ա ս ն ե ռ

«Բուզը» (կովերին ու եղներին փախցնող-խայթող ճանճ, ЗИКЪ): Մէկ անգամ «բուզը» «էղրադ» է անում, բոլոր մալերը գնում են. միայն կովն ու եզը չեն գնում. դրա համար «բուզը» մտքին է պահել և նրանց «բղեցնում է»:

«Բուզն» ասել է, թէ ծիծաղս չըգար, մալերին ծառերից կը թռցնէի. գոմէշին էլ կը բղեցնէի, բայց ծաղրս բռնում է չեմ կարողանում:

Վ. Մ ա ռ դ՝

Մարդու մարմնի մասերը: Ասում են որ տղամարդու կողքի ոսկորներից մէկը պակաս է: Այդ հիմնում են Մովսէսական այն աւանդութեան վրայ, որ ասում է, թէ Աստուած Եւային ստեղծելու համար Ադամի կողքից մի ոսկոր հանեց: Կարծում են, եթէ Ադամին պակաս էր, հիմա էլ ամեն տղամարդ մէկ ոսկոր պակաս կունենայ:

Եղ-նգ: Ադամի մարմինը պատուիրանազանցութիւնից առաջ զրսից ամբողջապէս եղունգով էր ծածկուած կաշուի տեղ:

Վերջը՝ երբ Աստուած բարկացաւ, պատժեց նրան, եղունգը վրայից առաւ, կաշին թողեց և մի քիչ տեղ միայն թող տուեց եղունգը՝ իբրև նշան հին վիճակի: Իրա համար էլ այն կորցնողը պատժուած է:

Վտրած եղունգը կամ պէտք է թաղել և կամ այրել, թէ չէ՝ միւս կեանքում նրանից կուզեն: Կորցնողին կը պատժեն, մագէ կամրջից կանցկացնեն, որ բերէ, իսկ թաղածը կամ այրածը իրանից էլ առաջ կը դնայ: Դրա համար եղունգ կտրելիս՝ ասում են. «ընդընը (միւս կեանքում) օր ուզիմ՝ հաղիր կաց»:

Եղունգի համար էլի ասում են. թէ ում եղունգը որ երկար լինի, ինչօք կը լինի: Ով որ եղունգի վրայ շատ սպիտակ պուտեր ունենայ, ոչխարի բախտ կունենայ (այսինքն՝ ոչխարից օգուտ կը տեսնի):

Մոռ: Սանդրելուց յետոյ գլխի թափած մազերը կամ պիտի թաղել և կամ այրել, թէ չէ՝ թէ որ այնպէս թափթփեն և ձնձղուկը տանի իր բունը, մարզը չգլխացաւի կը բռնուի, Ասում են, որ մազը ինչքան էլ մնայ հողում, չի փթիլ:

Մոռներ: Ակոյթն ու ցուցամատը իրար կպցնող մարդու համար ասում են, թէ մայրը նրան իր կաթը հալալ է արել:

Լեզու: Ով որ լեզուն մօտեցնի արմուկներն, կամ արմուկը տանի ուսից ներքև, նա թև կառնի, կը թռչի:

Կն: Կնոջ համար ասում են, թէ սատանայ է: Չէ որ նա է խարել Ազամին. Ս. Կարապետի գլուխն էլ նա է կտրել տուել, կնոջ գերեզմանն աւելի խորն են փորում, որ չը լինի, թէ սատանան գայ, տանի իր մօտ: Ազջիկներին ամեն կիրակի եկեղեցի չեն տանում, լաւ չեն համարում. տարին հաղիւ մէկ երկու անգամ:

Հօր անէծք: Ջրհեղեղի ժամանակն է լինում, ջուրը սկսում է չորս կողմից շատանալ ու մօտենալ: Մի տեղ էլ օրօրոցում մանուկը քնած է լինում, հայրը մօտը չի լինում: Մայրը տեսնելով, որ ջուրը քանի դնում՝ հայ-հայ մեծանում է և պիտի խեղդուի, գնում կանգնում է ուղղակի օրօրոցի վրայ, որ ջրից բարձր մնայ ու չը խեղդուի, մտահան անելով պառկած երեխային: Մի քիչ յետոյ հայրը որ գալիս է՝ տեսնում կնոջը

օրօրոցի վրայ կանգնած, բարկացած չի համբերում, խփում է նրա երեսին, հրում օրօրոցի վրայից և առնում է օրօրոցը ուսին, որ երեխին աղատի: Դրա համար է, որ մօր անէծքը որդուն չի բռնում, իսկ հօր անէծքը, օ դա մեծ բան է, վնայ այն որդուն, որ հօր բարկութիւնը կը շարժի և հօր անէծքին կարժանանայ, հօր անէծքը անպատճառ կը բռնէ:

Կաթ: Հին ժամանակ կաթ եփելիս՝ ինչքան որ վեր ելել, աւելացել է, սառչելիս էլ նոյնքան է մնացել, չի պակսել: Քայց մէկ անգամ մի պառաւ կաթ եփելիս՝ եռ եկած ժամանակ մօտը չի եղել, կաթը բարձրացել, մի քիչ թափուել է: Դրա վրայ պառաւը չի համբերել. բարկացած թքել է վրան: Դրանից է, որ հիմա կաթի «բէրէքէթը» կտրել է, և եփ գալիս՝ աւելանում է, բայց սառչելիս՝ էլի պակսում է:

«Ասալուր անի պահի»: Այս խօսքերը առածի տեղ են բանում. նշանակում է, որ ինչ չափով որ չափես, քեզ էլ այնպէս կը չափես: Աւանդութեամբ՝ իբր թէ հին ժամանակ ծերացածներին կալաթով ձորն էին դցում: Մարդու մէկը երբ իր պառաւ մօրը կալաթն է դնում, որ ներքև գլորի, մայրը կալաթից ձայն է տալիս, թէ «որդիս, կալաթը քեզի պահէ»: Այդ խօսքերից որդին զգացում է, միտքը բացում և մօրն ազատում մահից:

VII. Եղանակի գուճակութիւններ

Նոր-սորո- օրեր: Նոր տարու առաջին օրից մինչև 12, նայած թէ որ օրը ինչ եղանակ է, նրանց համապատասխան ամիսներն էլ այնպէս կանցնեն: Առաջին օրը՝ յունուարն է. 2-րդ՝ փետրուար և այլն. 12-րդ—վերջի ամիսն է: Այսպէս՝ թէ որ առաջի օրը պարզ լինի, առհասարակ ամիսն էլ պարզ կանցնի. թէ որ յունուարի 12-ին ձիւն գայ, զեկտեմբերն էլ ձիւնով կանցնի:

«Ասալուր»: Փետրուարի 18-24 սկսում է հիւսիսային ու հարաւային քամիների կռիւը: Կռիւը տևում է մինչև փետրուարի 24 ի գիշերը, յաղթութիւնը այդ վերջի գիշերիցն է

կախուած, նայած թէ որ կողմի քամին է փչում: Գրանից է կախուած ամբողջ 40 օրերի եղանակը: Թէ որ վերջի գիշերուան քամին հիւսիսիցն է, նշանակում է՝ էլի ամբողջ 40 օր, մինչև ապրելի 5, ցուրտ ու ձմեռ պիտի լինի: Հակառակը՝ հարաւային քամին գարնան ու տաք օրերի նշան է համարուած: Գրան թուրքերէն բառով «վադակի» (ժամանակի քամի) են ասում: Այդ բանը ամենքը գիտեն և շատերն էլ ընդունում են, բայց այնքան հետաքրքիր կերպով ոչ հսկում են, ոչ էլ հետևում քամուն, շատերը մտքին չեն պահում ամսաթիւր և մոռանում են հսկելը:

Իրանց ասելով հայրենիքում, Անատոլիական ափերում, այդ բանին աւելի մեծ նշանակութիւն են տուել: Այնտեղ հովիւները վերջին գիշերը յատուկ հսկումներ են արել, իմանալու համար թէ քամին որ կողմից է փչում: Պատահել է որ երբեմն թոյլ փչած ժամանակ չէ իմացուել թէ որ կողմի քամին է: Գրա համար այդ գիշերը մինչև լոյս հովիւները չեն քնել. սարի գլխին մի ահագին խարոյկ վառելով՝ աշխատել են գտնել քամու ուղղութիւնը: Մեծ ուրախութիւն է եղել նրանց համար, թէ որ քամին հարաւից է փչել («կըբլա»): Միւս օրուանից ճամպալ են ընկել՝ սարը (եայլա) գնալու, քանի որ նշանը նրանց ցոյց է տուել, որ ցրտից էլ վախ չկայ: Թէ որ հակառակը՝ քամին հիւսիսից է եղել, 40 օր էլ տեղից չեն շարժուել, մնացել են ցածրերում՝ մինչև չարագուշակ օրերի լրանալը:

Մարտի 9: Այդ օրից է սկսում «կուկուն» կանչել: Գայլն էլ այդ օրը գնում է լողանալու: Թէ որ օրը պարզ լինի, կը ցամքի, թէ չէ՝ թաց կը մնայ: Գայլի ցամքուելուց ու թաց մնալուց, կամ ուրիշ խօսքով՝ այդ օրուան եղանակից է կախուած ամբողջ ամառուան վիճակը: Թէ որ այդ օրը պարզ լինի, ամառն էլ չոր-երաշտ կանցնի. իսկ թէ որ անձրևոտ՝ ամառն էլ անձրևով կանցնի:

Նշաններ 1. Կատուի աչքերը որ սևանան, պղտորուին, անձրև կը գայ:

2. Կատուն որ երեսը լուանայ, անձրև կը գայ:

3. «Ղիափները» (չախկալ) որ շատ կանչեն, անձրևը մօտիկ կը լինի:

4. Հաւը որ քթթուի, անձրև կը գայ:

5. Յերեկով որ գորտը կրկուայ՝ անձրև կը լինի:

6. Զատ որ անձրևէ և «ղիափը» կանչէ՝ օդը պիտի բացուի:

7. Կատուն որ երեսը կրակին դարձնի, ցուրտ պիտի անէ:

8. Կատուի բերը թէ մեծ լինի, ցուրտ շատ կը լինի:

9. Լուսնի եղջիւրները թէ վեր դարձած լինին, այն ամիսը երաշտ կանցնի. իսկ թէ ներքև՝ անձրև շատ կը գայ:

10. Եօթը տարին մէկ անգամ լուսաստղը լետ է մնում, (առաւօտները ուշ է երևում և իր տեղում չի լինում). լետ մնացած տարին ձիւն քիչ կը գայ:

11. Ասում են թէ՝ որ տարին որ անտառում կաղին, շագանակ և առհասարակ վայրի պտուղներ շատ են լինում, այն տարին ձմեռը խիստ է լինում:

VIII. Աշխարհի եւ ազգեր:

Աշխարհքը եւ Վրաս: Ե Կանգնած: Աշխարհքի տակի հիմքը մի եզան վրայ է կանգնած: Եզը երբոր պառկի, աշխարհքը վրան պիտի քանդուի: Աստուած զրա համար մի ճանճ է զրել, որ եզան չորս կողմը տղտղում, ման է գալիս. թէ որ եզը պառկել ուզենայ, նրան պիտի կճէ: Եզը դրա վախից չի պառկում և աշխարհքը կանգնած մնում է:

Ասողներ էլ կան՝ թէ աշխարհքը կարմիր եզան «կօտեօշի» (եղջիւր) վրայ է կանգնած:

Էլի ասում են, թէ աշխարհքը զրկած պահում է մի մեծ ձուկ իր գլխով ու պոչով, որոնք իրարից շատ հեռու չեն: Գլուխը համարեա մի թիղ միայն հեռու է պոչից: Բերանը միշտ աշխատում է, որ պոչը կտրի, ուտի, բայց չի կարողանում: Ար ժամանակ որ պոչը կտրուի, աշխարհքը դուրս կը պրծնուի ու կը կործանուի:

Աշխարհքի վերջը: Վերջի երեք օրին օր ու գիշեր կրակէ անձրև պիտի գայ:

Ազգեր ու սէրուփիւններ: Համշէնցիները հաշուով ամբողջ աշխարհքում կայ «եթմիշ իքի բուչուք (72¹/₂) միլէթ» (ազգ), «տասվերկու խաչապաշտ թագաւոր» և «օխտն ու կէս հայ»: (Ի հարկէ՛ գիտեն որ հայը այդքան քիչ չէ. այդպէս ասելով՝ ուզում են ցոյց տալ որ շատ չէ):

Հայերի գողութիւնը: Տաճկի սուլթանին մի որդի է լինում. ռուսի թագաւորը նրան մի օրօրոց է ընծայ զրկում: Սուլթանն էլ իր կողմից նրան մի խաչ է զրկում: Այդ խաչի համար է, որ հայերը կամաց-կամաց անց են կենում Ռուսիայի կողմը:

Ռոս: Մէկ անգամ Քրիստոսը ծովեզերքին ման էր գալիս: Տեսնում է մի ռուս պահապան մեռած մնացել է ավին: Իսկոյն նրան յարութիւն է տալիս: Ռուսը վեր է կենում և, տեսնելով իր մօտ Կանգնողին, շուտով նրան հարցուփորձում, նրանից անցազիր է պահանջում:

Ռուսները իրանց հաւատը «հօրումներից» (յոյն) են գնել, մէկ նաւ աղ տալով:

«Լէմ» (գերմանացի) «Լէմսը» տաճիկներից անիծուած է, որովհետև շատ տաճիկ է ջարդել. ուրիշի դէմ կռիւ գնալ նրան չի աջողուել:

«Քոշ» (*ուրդ): Հրէաները Քրիստոսին խաչելիս, ուղեցել են սրտից խաչել նրան մի մեծ մեխով: Որտեղից որտեղ պատահմամբ մի քուրդ է գալիս այնտեղ: Նրա աչքը մնում է մեխի վրայ. գողանում է և այդպիսով ազատում Քրիստոսին սրտից մեխուելուց: Դրա համար էլ Աստուած «հէլլալ» է արել քրդին գողութիւնը:

Սրբաբօշի սահելը: Տաճկի սուլթանը մէկ անգամ գալիս խնդրում է «հօրումների» թագաւորից կաշուի չափ մի տեղ նրա մայրաքաղաքում: Նա էլ տալիս է: Սուլթանը կաշուից քարակ թելեր է շինում և իրար կցելով՝ նրանցով պաշարում ողջ քաղաքը: Երբ «հօրումների» թագաւորին իմաց են տալիս, գոռոզ «հօրումը» չը հաւատալու է դնում և ստում. «թէ որ այս ամանի եփած ձկները կը սաղնան ու կը խաղան, սուլ-

թանն էլ իմ ձեռքից կառնէ քաղաքը»: Ձկները, դժբախտաբար, սաղնում—խաղում են, և քաղաքն էլ առնւում է:

Վայրենի և ճիւղանի հարբիչ: Համշէնցիներն ընդունում են, որ բացի մեր պէս սովորական մարդկանցից, սարերում կան և «Վէրի-սարի» մարդիկ, ինչպէս և կան մալերի վայրի տեսակներ: Պատմում են, թէ սարերում իրանց աջողուել է տեսնել այդպիսիներին, որոնք ամբողջապէս ոտից զլուխ մազոտ, անլեզու և խպետ արարածներ են, մարդկանցից փախչում են և իրարից հեռու և ջոկ ապրում:

Պատմում են էլի. թէ իրանց հայրենիքում, Սինօպի կողմերում մի ժամանակ ապրելիս են եղել մի տեսակ վայրենի, ատգահայ հսկայ մարդիկ, որոնք երկու աչքի տեղ՝ մի հատ խոշոր աչք են ունեցել ճակտի մէջ տեղը, այսպէս կոչուած՝ «Գէֆէ» գետոյներ—կամ միականիներ:

XI. Ս ր բ ե ր .

Սրբ Կոյր. Մէկ օր Յիսուսը կորել էր. Մարիամը ման էր դալիս՝ որ գտնէ: Գալիս հասնում է մի գետի մօտ, որի ձախը աշխարք էր բռնել: Մարիամը հրամայում է գետին որ ձախը կտրէ, և գետն էլ տեղն ու տեղը լուծ է: (Գետի անունը չը գիտեն, բայց հաւանական է՝ Յորդանանի համար լինի աւանդութիւնը):

Սրբ Սրբաբօշ: Պատմում են, որ առաջաւորաց պատի շաբթում ս. Սարգիսը եօթը «հօրում» և մէկ հայ պիտի խեղդէ՛ ձնի ու բքի հանդիպեցնելով նրանց: Յոյներն այդ շաբթում ոչ միայն պատ չեն պահում, այլ «ինադու» չորեքշաբթին և ուրբաթն էլ են ուտում:

Մէկ անգամ այդ շաբթում մէկ յոյնի բռնում ու ստիպում են, որ պատ կենայ: Գցում են ամբարը, բայց «ինադ հօրումը» բան չը գտնելով՝ իր տրեխներն է կրծում, որ չասուի, թէ պատ է պահել:

«Խորբէլէղ» — սրբ Գեորգը: Չատերը մինչև այսօր էլ հայրենական սովորութիւնով «մեծ կիրակի» են համարում ապրի-

լի 23, երբ տօնուում է յունաց «խնդրելէզը»: Ջարմանալի է՝ որ այդ սրբի մասին ոչ մի աւանդութիւն չունին, ոչ էլ այդ սրբի համար հայոց եկեղեցու փշատակած օրը գիտեն: Չատերը նոյն իսկ չը գիտեն, թէ «խնդրելէզը» մեր ս. Գէորգն է, բայց էլի այդ օրը սատարիկ «մեծ կիրակի» են բռնում և յամառութիւնով շարունակում են հայրենական տօնը պահելու: Քոյր աւանդութիւններն և նախապաշարումները միայն այդ օրը կիրակի բռնելուն ու չը բռնելուն են վերաբերում: Հայրենիքում, իրանց պատմելով, այդ օրը չը բռնող չը կայ. հայ, յուն, տաճիկ այդ օրը ամենքը անխախտ կիրակի են պահում: Այդ սովորութիւնը իրանց հետ բերել են և իրանց նոր տեղերը: Այդ օրը նրանք շատ խիստ են պահում: Ոչ մի տօն և կիրակի օրով բանելուց այնքան չեն վախում, ինչքան այդ օրուայ բանելուց: Այդ օրը բանողը մեծ վնասի կը հանդիպի, գործը աջող չի գնալ, «ճուր կու»: Հերկ անողի կամ խոփը կը կոտրի, կամ արօրը, կամ արտը բերք չի տալ փորողի՝ կամ փետատը կը կոտրի, կամ բանը. ցանածը կամ մուր կը լինի, կամ մուկն ու ձիճուն կուտեն, չի բուսնիլ. ինքը բանողն էլ, կին թէ տղամարդ, կը հիւանդանայ, ցաւի կը հանդիպի. կամ երեսը կը ճուր, կամ ձեռքը կը կոտրի, կամ թէ տղի լինի, երեխան կըճուր և այլն: Մէկ խօսքով ամեն տեսակ ցաւ ու ճախորդութիւն կը թափէ նրա գլխին «խնդրելէզը»: Արդէն իրանց մէջ այդ տեսակ շատ օրինակներ են տեսել և շատ պատմութիւններ են պատմում:

Հայր Աբրահամը: Հայր Աբրահամը մի չօբան ունէր. այդ չօբանը երեք հաց-պաշար ունէր մօտը: Հաց ուտելու ժամանակը որ գալիս է, միտք է անում, թէ կարելի է այս «սարին» մի քաղցած մարդ պատահի, մի քիչ էլ սպասեմ»:

Սպասում է, ձիշտ որ մի քաղցած մարդ է գալիս նրա մօտ. հացի մէկը նրան է տալիս: Մի քիչ յետոյ, մի ուրիշ քաղցած է գալիս. հացի մէկն էլ նրան է տալիս. իրան մէկ հաց է մնում: Քայց էլի չի ուզում մենակ ուտել. մտածում է, եթէ մի քաղցած մարդ էլ գայ՝ ոչխարը կթէ, հացն էլ իրար հետ բրդեն, ուտեն: Այդպէս էլ լինում է. գալիս է մի ուրի-

շը, հաց է ուզում: Չօբանը նրան ասում է. «նստիր, միասին ուտենք»: Նստում են հացի: Չօբանը մի լաւ կթուող ոչխար ունէր. ման է գալիս, չի գտնում: Այն ժամանակ հիւրն ասում է նրան. «Մօտի ոչխարը կթիր»։ — «Կաթ չունի, «կըսըր» (ամուլ) է, ասում է չօբանը: — Գու կթիր, կտեսնես, կրկնում է նորեկ հիւրը: Չօբանի խելքը գնում է. եօթը տարուան ամուլ ոչխարը նորձին կթուանի պէս կաթ է տալիս: Ինչ որ է՝ ուտում են, խմում, յետ նստում: Հիւրն ասում է չօբանին. «Հիմա ինչ փափագ որ ունիս, ասա»: — Նա էլ, թէ՛ «ինչ ասեմ. քեզ լաւ յայտնի է»: Հիւրը խաչակնքում է չօբանին, նա իսկոյն սպիտակում է. յետոյ ոչխարներին է խաչակնքում, նրանք էլ են սպիտակում:

Հայր Աբրահամի միտքն է գալիս չօբանը: Պաշարը վերցնում, գնում է նրա յետեւից: Իր չօբանի մօտից անցնում է, բայց չի կարողանում ճանաչել: Գնում է ուրիշ չօբաններից հարցնելու իր խաչների տեղը: Նրանք էլ ցոյց են տալիս: Վերջապէս մանգալով գալիս է իր չօբանի մօտ և ասում նրան. «Ասա, թէ գիտես, ինչ պատահեց իմ չօբանին, որ չեմ կարողանում գտնել»: Նա էլ ասում է. «որ տեսնես՝ կը ճանաչես»: Հայր Աբրահամն ասում է. «Թեւի վրայ մի նշան ունի. որ տեսնես՝ կը ճանաչես»: Այդ լսելուն պէս՝ չօբանը թուր բաց է անում. Աբրահամը ճանաչում է: Ջարմացած՝ հայր Աբրահամն հարցնում է նրան. «Այ շնորհքը ինչպէս ձեռք բերիր»: Չօբանն էլ ասում է, թէ «քո երեք հացովը»: Հ. Աբրահամն ասում է նրան. «Այ շնորհքը ինձ տուր»: Չօբանն էլի ասում է. «Ես որ երեք հացով այս շնորհքը գտայ, դու ահագին կարողութիւնովդ ինչքի չես գտնում»: Գրանից յետոյ Հ. Աբրահամն էլ գնում է սարը, մտքումը գնելով՝ որ առանց հիւրի հաց չուտէ: Քայց սատանան հակառակում է նրան. 40 օր ճանպարհ կապում է. որ հիւր չը գայ նրա մօտ: Կինը շարունակ կրկնում է նրան, թէ «այ մարդ, հերեք սպասեցիր. հաց կեր, քաղցած մեռար», բայց նրան ականջ չի կախում:

Քառասներորդ օրը որ գալիս է, Հ. Աբրահամն ասում է կնոջը. «Ել գնա, դուրսը նայիր, տես թէ մարդ գալիս է»:

Գինը գնում է, նայում, տեսնում է որ մէկը գալիս է՝ ոչ երկնքից է, ոչ գետնքից: Այդ որ լսում է, Հ. Աբրահամը պատուիրում է կտրել հորթը և ուտելիք պատրաստել:

Հիւրը գալիս է, հացը որ ուտում, պրծնում են, կովը հանգից գալիս, բառանջում է դռանը: Հիւրը հարցնում է Աբրահամին. «Ինչի է կովը այդքան բառանջում»:—«Տէր, քեզ յայտնի է», ասում է նա: Այդ որ լսում է՝ հորթի գլուխը, ոտներն ու ոսկորները փոստի մէջ լցած՝ բերել է տալիս իր մօտ: Հիւրը փչում ու խաչակնքում է նրան. հորթը հողի է առնում և դնում մօրը ծծում:

Եղև Գարգարէն: Յիսուսը երբ երկինք է համբառնում, Եղիա մարգարէին հարցնում է, թէ իրանից յետոյ քանի անգամ պիտի գնայ երկրի վրայ: Մարգարէն ասում է, թէ եօթն անգամ պիտի գնայ: Առաջին անգամին պիտի գնայ «բէ՛րէ՛ք» կտրի աշխարհքից. երկրորդ անգամին՝ սէրը պիտի հեռացնի մարդկանցից, նրանց պիտի իրար զցէ. երրորդին՝ ամօթը պիտի վերցնէ մարդկանցից. չորրորդին՝ ջրերը պիտի փրչացնէ... (Մնացածը պատմողը չէր յիշում):

«Թօփալ» վարդապետը: Եօթը վարդապետ պատն ու ուտինն էին ջուկում: Գրանցից վեցը առաջ էին եկել, մէկը «թօփալ» էր, յետ էր մնացել: Առաջ եկողները մեծ պատը եօթն օր են որոշում, յետևից գալիս հասնում է «թօփալը». նրան որ յայտնում են իրանց որոշումը, նա իբր թէ չի լսում ու հարցնում է. «Ինչքան. եօթը շաբաթ»:—Իհ, կուզես քո ասածը լինի, ասում են դրանք ու նշանակում:

Պատմում են էլի, թէ Հին Ժամանակ վարդապետները ցորենի հացը պաս էին դրել: Այդ որ իմանում է «թօփալ» վարդապետը, գալիս յանդիմանում է նրանց, որ ցորենի հացն էլ պաս են դնում: Եւ իսկոյն, նրանց աչքի առջև, լծում է եղներ և մտնում ծովը ցելում: Գուրս է գալիս և նրանց ասում. «Հիմի էլ դուք զնացէք իմ ցելած տեղերը ցանցէք»: Նրանք զարմանքից քարացած՝ տեղից չեն շարժում: Տեսնում էք, ասում է «թօփալը», դուք որ այդքան բանից վախենում էք, ինչպէս էք համարձակում ցորենի հացի պէս բանն էլ

պաս դնել»: Գրանից դէսն է, որ ցորենի հացը պաս չեն համարում:

X. Չար ոգիներ.—Սասանայ

Համշէնցի հայը խոր համոզուած է, որ բնութեան մէջ չար ոգիներ կան, որ Արարչից անկախ և Նրան հակառակ՝ զոյութիւն ունի մի չար զօրութիւն, որ ամեն կերպ աշխատում է խլել մարդկային ազգը Աստուծո ձեռքից, նրան փորձանքի մէջ գցել, մատնելով նրան յաւիտենական տանջանքին: Մարդկանց տանջանքը նրա միակ նպատակն ու ուրախութիւնն է: Նոյն իսկ թէև լսել է, որ մարդկանց հասած բոլոր աղէտները մեր «մեղքերի» համար են գալիս Աստուծուց, բայց երբեմն էլ դրանց ուղղակի վերագրում է աւելի բնութեան մէջ եղած չար ոգուն, սատանի զօրութեան, քան բարի Արարչին, Որին դիմում է միայն չարի ներդործութիւնը մեղմացնելու և զգացնելու համար: Ճիշտ է՝ նա Արարչին չարից աւելի մեծ է համարում, բայց նրան չարն աւելի է վնասում, նա այդ չարից, սատանայից աւելի է վախում, քան իր Արարչից: Աստուած թէ որ միւս կեանքում պիտի պատժէ նրան, սատանան ուղղակի այստեղ է փորձանք բերում նրա գլխին, նրան նեղութեան մէջ գցում:

Բոլոր չար զօրութիւնների աղբիւրը նա համարում է սատանին, որ երբեմն իբրև «փէրի» ու «ջին»—խաբում է ջահէլ պատանիներին ու երիտասարդներին, իբրև «ջատու պառաւ»—խեղդում է օրօրոցի երեխաներին, իբրև «ալ»—գալիս նստում է քնած մարդկանց վրայ, աշխատելով խեղդել նրանց, իբրև «խորթլաղ» («գոռնաղաք») —մեղաւոր մեռելներին անգամ հանգիստ չի թողնում գերեզմաններում, վեր հանում, ման է բերում նրանց դիշերներով:

Ով էլ լինի, կին թէ տղամարդ, տանը թէ դուրսը, ճանապարհին, թէ ջրի մօտ, հիւանդ թէ առողջ,—բոլորը ենթակալ են նրա փորձութեան: Ինչ տեսակ վատ ու չար բան որ լինում է, բոլորը նրա ուղեւորն է, ինչ ցաւ, ինչ փորձանք,

ինչ անյաջողութիւն, որ գալիս է մարդու գլխին, բոլորը նըրանից է: Եւ այդ ահեղ թշնամու դէմ, այդ անհաւասար կռուում՝ Աստուած մարդուն իբրև զօրաւիգ ու օգնական իր հրեշտակներին է զրկում, որոնք սակայն մընչև այսօր կայծակի հրեղէն հարուածներով ոչինչ չեն կարողացել անել նրան. չարը առաջուան պէս տիրում է աշխարհքում: Ամեն անգամ, երբ սատանան հետամուտ է լինում Տիրոջ ստեղծուածին, հրեշտակը հասնում է նրան, սշխատելով աղատել նրան փորձիչի ձեռքից: Թէ որ աղատում է, ուրախ-ուրախ թուչում, հեռանում է նրանից, սատանին սևերես թողնում, իսկ երբ չի կարողանում, լաց է լինում նրա համար:

Սատանան ցերեկով ձորերի ու փոսերի մէջ է մնում, գիշերը դուրս է գալիս բաց տեղը և կամ ջրերի ափը: Գրա համար է որ զիշերով առհասարակ լաւ չեն համարում ջուրը զնալը, կարող է չարին ռաստ գալ: Նրա ձեռքն ընկնողը հեշտ չի աղատուիլ, կը բռնեն սկզբում մի քիչ հետները կընկնեն, կը դուրսանան, բայց վերջը կը չարչարեն ու հողին կը հանեն, թէ որ բռնուողը ինքն իրան մոռանայ, Տիրոջ անուրջ չը տայ և կամ երեսին խաչ չը հանէ:

Սատանան էլ իր գիր-կարգումն ունի, նա էլ «աւետարան» ունի, բայց մերի նման չէ: Հիւանդի վրայ «կաշտում» արած ժամանակ նա էլ է կարգում: Կարգացողը պէտք է ջրի պէս շուտ-շուտ կարգայ, թէ չէ սատանան առաջ կանցնի, իր «կաշտումը» կըսողացնի, մերը կը կտրի:

Առաւօտը վերկենալուն պէս՝ պէտք է աչքերը լուանալ, որ սատանան աչքը չը մտնէ:

Իրիկունները տունը աւելուց լետոյ, «կախը» («տէգը», աղեղը), ինչպէս և «օղուցք» ջուրը պէտք է պահել մինչև միւս առաւօտ, զիշերով շուրս չըթափել, թէ չէ կարող է սատանի վրայ թափուել, նա կը բարկանայ և մարդուն «չարթմիշ» կանէ (կը խփի):

Նոր պսակուած տղին զիշերը, մթնով դուրս չեն զրկիլ, որ չը լինի, թէ չարը խփի և կամ ջինները բռնեն:

Գիշերով թէ որ ասեղ ընկնի ձեռքից, գետին չի ընկնիլ. սատանան կը բռնի:

Կրակին որ փչես ու չը վառի, պատճառը էլի սատանան է, նա է որ չի թողնում կրակին վառուի: Թէ որ փչելիս հետը մի վատ խօսք, մի «քուֆը» անեն, սատանի քէֆը կը դայ. այն ժամանակ կը թողնի:

Մի տեսակ թիթեռ կայ, որին «սատանի թիթեռ» են ասում. նրան էլ սատանան է խաբում. զրկում է, թէ կրակ տանի, բայց այրում է կրակից:

Գիշերը, մթնով ծառերի վրայ երբ մի լոյս են տեսնում, ասում են՝ «սատանի կրակ» է, փէրիններն են վառել:

Հաց ուտելիս՝ թէ դտալը ձեռքիցն ընկնի, ասել է՝ սատանան խփեց ձեռքին:

Հացի թափած փշուրքը գետնից վերցնելիս, թէ որ փչենք ուտենք, սատանան կը պատուի, թէ չը փչենք՝ ուրախ կը լինի:

Հաց ուտելը վերջացնելուն պէս՝ սեղանը պէտք է իսկոյն վերցնել, թէ չէ հրեշտակը լաց կը լինի, սատանան կուրախանայ:

Իրիկնահացն անելուց լետոյ ամանները պէտք է անպատճառ նոյն զիշերը լուանալ, թէ չէ «ջինները» կը գան զիշերը և թքով կը լուան, իրանց համար կերակուր կեփեն, կեղտոտ վեր կը գցեն, կը գնան:

Երբ մի բան կորչում է և չեն գտնում, ասում են, թէ սատանան վրան նստած է: Գրա համար ձեռքի ափին թըքնում են ու ասում. «Սատոնայ, պուչդ ճղեմ կու. ետ գնա բօնի վրայըն»: Միւս ձեռքն էլ բերում գնում են թքի վրայ խաչաձև. և չորս կողմը գնելով՝ ասում են. «Խոտին ես տէ, քնտին ես տէ» (այս կողմն ես. թէ այն կողմն ես). լետոյ մէկ անգամից խփում են. թուքը որ կողմը որ գնում է՝ կորուսան էլ այն կողմը կը լինի:

Ջոր-ի մասին այս բաներն են պատմում:

Ջաղուն սովորաբար կինմարդ է լինում. աւելի պառաւնեքից, բայց պատահում է երբեմն և տղամարդ-ջաղու: Կինը

միշտ փոքր երեխաներին է խեղդում, իսկ տղամարդը՝ միայն հորթերը: Ջաղու լինում են սովորական, մեր տեսած պառուներն ու տղամարդիկը, որոնք աներևոյթ չար զօրութիւնով դառնում են ջաղու: Որ հարցնէք՝ մէկ-մէկ շատ պատմութիւններ կանեն, թէ ինչպէս գիշերով ջաղուին բռնել, նեղն են գցել, թէ ինչպէս յանկարծ զարմացել են, երբ տեսել են, որ ջաղու ասածը իրանց զրկեցը կամ ծանօթն է եղել, որից ոչինչ կասկած չեն ունեցել և այլն:

Ջաղուն սովորաբար գիշերն է ման գալիս: Նրա համար ասում են, որ մաղի միջից հաց չի ուտիլ, և մի ճախարակ ունի, վրան որ հեծնի՝ մի գիշերում մինչի Հնդկաստան կերթայ կը գայ: Երեխանց խեղդելու համար ջաղուն եօթը դերեղմանից հող է վերցնում և իր ուզած տան վրայ լցնում, որ տնեցոց վրայ խորը քուն բերէ և երեխին խեղդի, նրա «ջիգէրը» դողնայ, տանի ուտէ: Եթէ ուրիշի երեխայ չը գտնէ, իրանը պիտի խեղդէ:

Ջատուից ազատուելու համար տան երթիկի տակը մի աման ջուր են դնում, որ ջաղուն երբ գայ, ջուրը նրա աչքին ծով երևայ, յետ դառնայ: Եկած ժամանակն էլ՝ երբ տնեցիներից մէկը նրան տեսնի, չպէտք է բարձրաձայն իմաց տայ ամէնքին, թէ չէ ջաղուն իսկոյն կը չքանայ: Պէտք է մի ասեղ վերցնել և ծածուկ գլխի շուրջը երեք անգամ պտտեցնել և յետևի կողմից գետինը խրել: Գրանից յետոյ էլ չի կարող գայ: Ջաղուն կարելի է բռնել՝ եթէ որ տանը մատաղ արած լինին և մորթին պատին կախ լինի և տեսնողը մորթու տակը պահուի: Բռնելուց յետոյ տաք-տաք «ակիշով» պէտք է նրա ձեռքի ափը դաղել, որ ջաղութիւնը թող տայ, մոռանայ:

Այլ մի աներևոյթ ոգի է, որ երբեմն գիշերները գալիս նստում է քնած մարդկանց վրայ, վրաներն այնպէս ծանրանում, որ մարդը տակը չի կարողանում շարժուել: Գրան այնիստ են ասում: Գրանից ազատուելու համար պէտք է բուլթ մատը շարժել, պառկած տեղը գլխի տակն էլ «կիպրիանոս» գնել:

«Խորթլաղ»՝ Մեռածը երբեմն գերեզմանից դուրս է գալիս, շրջում, երևում մարդկանց մէջ. դրան են ասում «խորթլաղ»:

«Խորթլաղը» սովորաբար թուրք մեռելներից է լինում: Նա մարդկանց աչքին երեք տեսակ է երևում, մարդու, շան կամ կատուի ձևով, ամենից աւելի վնասողը մարդակերպ երևցողն է: Մեռելը երբեմն երևում է միայն սպիտակ պատանքը հագին: Նա գիշերով գալիս է, դռները թխթխկացնում, սրտառուջ ձայնով կանչում, աղաչում, տնեցոց սարսափեցնում:

Մի գիշեր մի ճանապարհ թուրք գերեզմանատան մօտով անցնելիս՝ երկու սիրուն շնիկ է տեսնում. վերցնում է նրանց, ձիու դաւակը դնում և հետը տուն տանում: Գիշերը շնիկները գոմն է պահում: Մէկ էլ տեսնես՝ կէս գիշերին շնիկները ունոց են դնում, դռները ճանկաւում: Գնում է՝ թէ դուռը բանայ, քացի է տալիս՝ չի բացում: Առաւօտը գնում տեսնում է, որ գոմում երկու ահագին մեռել ընկած են անշունչ: Մարդը խելքի է ընկնում, որ սրանք իր բերած շներն են, ստիպուած տանում, նորից թաղում է նրանց:

«Խորթլաղը» երբ վնաս է տալիս, կարելի է ազատուել նրանից՝ մորթելով նրան երկաթի կոթ ունեցող դսնակով, մակոյկի թիով և կամ մանգաղով:

Ասում են՝ թէ որ թուրքը իր կեանքում գոնէ մէկ անգամ հայ տէրտէրի օրհնած հաց կերած լինի, «խորթլաղ» չի դառնայ:

Ահա և մի երկու աւանդութիւն սատանի մասին:

Մէկ անգամ սատանան ասում է հրեշտակին. «Նրի իրար հետ կռուենք»: Հրեշտակը համաձայնում է: Սատանան վերցրնում է մի մեծ, երկայն ձող, իսկ հրեշտակը մի պստիկ փայտ: Մտնում են փուռը: Սատանի փայտը շատ երկայն էր, չի հաւքում փուռը. հրեշտակը իր կարճ փայտովը խփում է խփում սատանին, թալցնում, թողնում: Մի քանի օրից յետոյ սատանան պատահում է հրեշտակին և էլի առաջարկում կուել, բայց այս անգամ բաց տեղում: Հրեշտակն էլի համաձայնում է: Սատանան այս անգամ վերցնում է մի փոքրիկ փայտ, իսկ հրեշտակը մի մեծ, երկայն «ջոփ» (փայտ) է գտնում. սկսում են կռիւր: Հրեշտակի փայտը երկայն էր, սատանին մօտենա-

լու չի թողնում. խփում, խփում, ջարդ ու խուրդ է անում, սատանի հողին հանում:

Մէկ անգամ էլ ազամորդին ու սատանան սլայման են կապում, որ իրար հետ «օրթըքղութիւն» (կիսրարութիւն) անեն: Սոխ ու սխտոր են ցանում: Կանաչը դուրս գալուն պէս՝ մարդ հարցնում է սատանին. «Երեսինը կառնես թէ հողի տակինը»: Սատանան երեսինն է ուզում: Փամանակը զալիս հասնում է. սատանան իր փայլը քաղում, տանում լցնում է մի տեղ. մի երկու օրում փթեցնում, իսկ մարդն ուրախ-ուրախ հաւաքում է հողի տակի զլինները, տանում, ծախում, փող շինում:

Մէկէլ տարին սատանան նորից սլայման է կապում ազամորդու հետ: Այս անգամ էլ ցորեն են ցանում: Առաջուան պէս՝ հէնց որ կանաչում է արտը, ազամորդին հարցնում է սատանին՝ որը պիտի առնէ. երեսինը, թէ հողի տակինը: «Հօ ամեն ժամանակ չես կարող խաբել, ասում է սատանան, այս անգամ տակինը ես պիտի առնեմ»: Ազամորդին բոլ-բոլ ցորենը քաղում տանում է, իսկ սատանան փորում-փարփում է հողը, տակը բան չի գտնում:

XI. Կ ա խ ա ռ դ ո թ ի Ն:

Համշէնցի ժողովուրդը ինչպէս որ անխախտ հաւատ ունի դէպի բնութեան չար զօրութեան գոյութիւնը, նոյնպէս էլ ընդունում է, որ չարը խախտելու համար կան յատուկ դեղեր ու միջոցներ, որոնց դադարիքն ու ազդեցութիւնը վերադրում է երբեմն չար, երբեմն էլ բարի զօրութեան, սատանի ու սրբերի կողմից մարդկանց տրուած շնորհքին: Կախարչութիւնը արհեստ շինած, միմիայն նրանով ապրող մարդիկ բոլորովին չկան նրանց մօտ: Զատ քիչ կը պատահին նրանց մէջ այնպիսիներ, որոնք երկրագործութեան հետ՝ երբեմն պարապ ժամերը այդ տեսակ բաներին նուիրելին: Այդ էլ շատ անգամ այնքան փողի համար չեն անում, ինչքան վարձքի կամ հէնց այնպէս հարեւանութեան համար: Կախարչական բաների համար աւելի

մօտիկ մօլլաներին են դիմում: Սրանք էլ են լսել «Հազարական» գրքի մասին. բայց ոչ տեսնող կան, ոչ էլ ունեցող:

Գրանց մօտ են տանում գլխաւորապէս հիւանդներին «գիր» անել տալու համար զանազան ցաների դէմ. լուսնոտներին, դիւնահարներին ու վախածներին — չարից, «կեօխից» ու վախից անգտելու համար: Գրանց են դիմում ամուսնեքը որդի բերելու համար, կորուստ ունեցողները կորուստը գտնելու, երբեմն էլ անձրևի գալն ու չը գալը իմանալու համար և այլն:

Կախարչներն այս միջոցներն են գործ դնում՝ «գիր» են անում, «կաշտում» են անում, «թէ՛ դբայի» — համըրէ՛լի վրայ հատիկ քաշում, «հօմայիլ», «բաղմօտ», «նուսկա» գրում, «թըլիսմ» անում, իսկ երբեմն էլ «տեսիլք» եղողները գուշակութիւններ-մարգարէութիւններ անում:

«Գիր» են անել տալիս աւելի այն հիւանդներին համար, որոնց համար կանխած կան թէ չարիցն է, վախից կամ «անխընթէ՛ց»: «Գիր» են անել տալիս ոչ միայն մարդկանց, այլ և հիւանդ մալերի համար էլ: «Գիր» ասածը յայտնի ու ընթուճուած որոշ խնդրուածքներ ու դիմումներ են, որոնց իմանտը երբեմն վերացական ու ալաբանական ձևերով է արտայայտուում, իսկ երբեմն էլ խօսքերից ոչինչ չի հասկացուում: Ամեն մի ցաւի համար ջուկ «գիր» են անում. երբեմն նոյն իսկ մի տեսակ ցաւի համար երկու-երեք տեսակ «գրեր» կան: «Գիրը» աւելի մտքուն են ասում, կամ շրթունքներով կամաց փոփսում, բայց այնպէս որ չը լսուի, հետն էլ մի աման ջուր, կրակ, ասեղ կամ մի ուրիշ բան վերցնում, նայած ցաւի տեսակին:

«Գիրը» սովորաբար պառւաններին ու գիւղի տիրացուներին են անել տալիս, բայց դժուար ըծպէներում ծանր հիւանդների համար դիմում են աւելի մօլլաներին ու յայտնի մարդկանց:

Երբ մէկը միւսին «գիր» է սովորեցնում, թէ որ երկուսն էլ մի սեռից են, մէջտեղը իրանց սեռիցը մի երեխայ են նրստեցնում, որպէս զի սովորելուց յետոյ «գիրը» ուրիշ ժամանակ էլ զօրութիւնը չը կորցնէ. իսկ երբ սովորողն ու սովորցնողը

մի սեռից չեն լինում, այսինքն՝ մէկը կին է, մէկը տղամարդ, մէջ տեղը երեխայ չի ուղել *):

Հիւանդի վրայ ամենից առաջ «կաշտում» են անում: Կարգացողը ինքը գիտէ, թէ ինչ պիտի կարգացուի: Ամեն կարգացածը օգուտ չի անիլ. որոշ գրքեր և որոշ տեղեր կան կարգալու: Աւետարան կարգում են հիւանդի վրայ միայն տէրտէրները, բայց զրանից աւելի կտրուած են Նարեկին ու Կիպրիանոսը, որ գիւղի կախարդ-տերացուներն են կարգում: Նարեկը թէ որ սալ քարի վրայ էլ կարգացուի, քարը կը հալի. այնքան խիստ է կտրում: Համարեա զրա չափ ոյժ ունի և Կիպրիանոս ասած գիրքը, որ սովորաբար ամեն տեսակ հիւանդները գլխի տակն են դնում, փոքր, ծծկեր, լալկան ու չքնող մանուկներից սկսած: Գողը կտրելու համար լատկապէս Նարեկն են կարգում:

Երբ «կաշտումը» օգուտ չի անում, «հօմալիլ» են շինում կտոր-կտոր թղթի վրայ բաներ են գրում, նեղ ու երկայն, հիւանդի բօլի չափ իրար են կցում ու նրան տալիս, որ վրան պահի: Իրա նման մի տեսակ թուղթ էլ են գրում. նրան էլ «բագմօտ» են ասում:

Երբ սովորական «կաշտումը», «գիրն» ու «հօմալիլները» օգուտ չեն անում, դիմում են իրանց յայտնի մօլլաներին: Մօլլան սատանին բռնելու «գիրը» գիտէ. սատանի թագաւորութեան կնիքը մեծ մօլլի ձեռքին է. նրա զօրավարը մօլլան է: Մօլլան գալիս է հիւանդի մօտ, նրա գլխին աղօթքներ ու «կաշտումներ» անում, «նուսկա» գրում և «թլիսմների» զօրութիւնով վերջապէս, եթէ չի մեռնում հիւանդը, աջողում է դուրս հանել հիւանդի փորից չար «ջիներին» և լաւացնել հիւանդին:

«Թէ՛՛ղբէ» կամ համրիչ քաշում են աւելի եղանակն իմա-

*) Ժողովրդական «գրերից» այստեղ մենք ոչ մի հատ չենք բերում, բանի որ դրանք բոլորն էլ չօրինուած են ժողովրդական բարբառով, որ առանց բառարանի ու քերականական բացատրութեան դժուար կը լինի հասկանալ: Այդ թողնում ենք մեր մի ուրիշ ուսումնասիրութեան՝ «Համշէնցի հայերի բարբառին», որ մտադիր ենք լույս բնծայել ժողովրդական բանաւորաւանդների նմուշների հետ միասին:

նալու համար: Թէև շատերը քաշում են, բայց զրան առհասարակ այնքան չեն հաւատում:

Երբեմն, թէև շատ հազիւ, պատահում է, որ հիւանդ կանանցից մէկն ու մէկը «տեսիլք» է լինում. այն է՝ ուշքը գնում է, միքանի օր անզգայ մնալուց յետոյ նորից ուշքի է գալիս և սկսում է պատմել այցելուներին, թէ ինչ շնորհքի է արժանացել ինքը Աստուծուց, թէ ինչպէս ինքը գնացել, ման է եկել միւս աշխարհը, թէ ում և ինչեր է տեսել այնտեղ, թէ ինչպէս նեղութեան մէջ է այնտեղ նրանց այս ինչ ազգականը, թէ ինչ է պակաս նրան և կամ թէ ինչ է հարկաւոր անել, որ ննջեցեալը հանգստանայ միւս կեանքում և այլն, կը ցելով այդ պատմութիւններին մի շարք զուշակութիւններ ու մարդարէութիւններ այցելու զրացիների կեանքի ու ապագայի մասին:

XII. Սնոսիապաւսութիւններ.

Գոշակութիւններ: 1. Գործի գնալիս, թէ որ ճանապարհին կտցահարը «ծկծկայ», գործը դուրս չի գալ:

2. Թէ որ կաջադակը «ճղճղայ» ճանապարհի ձախ կողմը, գործը չի աջողուիլ, կամ թէ կորուստ մանգալիս՝ չի գտնուիլ. իսկ թէ աջ կողմը «ճղճղայ», վնաս չի տալ:

3. Աքաղաղը թէ որ ցերեկը շէմքին նայելով իրար վրայ երեք անգամ կանչէ, կամ հիւր կը գայ, կամ մի նոր լուր կառնեն:

4. Ականջը որ ծւայ, նոր լուր կառնեն:

5. Ազուարը որ տան վրայ կռկուայ, տան դրսի ազգականներից մէկը կը մեռնի:

6. Երբ ուզում են իմանալ թէ իրանց դրսի ազգականը դալու է թէ ոչ, բռնում են կատուի պոչից, թէ որ պոչը շարժէ հորիզոնական ձևով, չի գալ. իսկ թէ վերեւից ներքեւ կը գայ:

7. Փէ՛՛խ-չաքալը» (չախկալի մի տեսակն է) ում արտի մէջ որ ուռնայ, նրա տիրոջ տնից մէկը կը մեռնի և կամ մի վնասի կը հանդիպի: Ասում են՝ որ ուռնացած տեղը «փէ՛՛խ-

չաքայլ» փայտի մի կտոր է թաղում. թէ որ փայտը գտնեն ու հանեն, վնաս չի գալ, թէ որ չը գտնեն՝ վնաս կը տեսնեն:

8. Կատուն որ արևմուտք դառնայ ու պառկի, լաւ նշան է. մեռել կը լինի:

9. Երթիկից որ մուր թափուի, տունը մօրուքաւոր մարդ կը գայ:

10. Փուրը հողի վրայից վերցնելիս՝ թէ որ բուժ մատին կպչի, տունը կին մարդ կը գայ. իսկ թէ ցուցամատին կպչի՝ տղամարդ կը գայ:

11. Արտում բանելիս՝ թէ որ «էօգնէ՛րից» (մի որոշ չափ տեղ) վերև մի գորտ տեսնեն, «էօգնէ՛րը» վեր չի գնալ, չի աւելնալ:

12. Հիւանդը թէ որ քիթը կամ եղունգները «քցմուտ» կը մեռնի:

13. Փռնդտալուց յետոյ մատին թքում, քսում են յոնքին, մէկ-մէկ իրանց մօտեկների անունը տալով: Որի անունը տալուց յետոյ որ մազը ընկնի, ասել է՝ թէ նա է իրան լիշել:

14. Զուներ թէ որ ունայ, մեռելի կամ հիւանդութեան նշան է. պէտք է իսկույն մի դանակ ցցել դետին, որ նշանը սուտ դուրս գայ:

15. Երկու աղուաւ թէ որ իրար յետևից կռկռալիս թրուչեն, մեռլի նշան է:

16. Առհասարակ ամեն տեսակ բերքի առատ գալը լաւ նշան չի համարում. վատ բան է գուշակում:

17. Ընկած հրացանի վրայից եթէ մէկն անցնի, էլ չի դիպչիլ:

18. Իր բռնած առաջին որսից ով որ ուտի, լաւ խիող չի դուրս գալ:

19. Հարսնիք կանչելիս՝ թէ որ «ձընողը» (կանչողը) նըստի, հարսը ծոյլ ու «նատուկ» կը լինի:

20. Աղջիկը հարս գնալիս՝ ոտները գետնին չը պէտք է քոտքոտացնի, թէ չէ՝ տան «բէ՛րէ՛քէ՛թը» հետը կը գնայ:

21. Արտում ցանք անելիս՝ երեխի վրայ սերմ զցելը լաւ է. երեխան չի մեծնալ:

22. «Ղափշը» (լծի կաշին) զլիւկալը կախելը լաւ է. տանը վնաս կը գայ:

23. Տրեխը առաջ աջ ոտինը պլտի հագնել. ձախը առաջ հագնելը լաւ է. գործը աջող չի գնալ:

Կերակի ու չըբոնէի՛ս օրեր: Առհասարակ չորեքշաբթին ու ուրբաթը շաբթուան մէջ վատ օրեր են: Այդ օրերին գործ սկսելը լաւ է. նոր հերկ և առհասարակ երկրագործական նոր բան չեն անել:

Հերկի, ցանքի և ճանապարհ գնալու համար շաբթուան մէջ աւելի լաւ են համարում - երկուշաբթին, հինգշաբթին և շաբաթը: Փասնաւորապէս ցանքի համար ամենից լաւ է երկուշաբթին, ապա թէ հինգշաբթին ու շաբաթը. ամենից վատ են երեքշաբթին և ուրբաթը. այդ օրերին ցանածը մուր կը բուսի և որոմ շատ կը բերի: Երեքշաբթի առհասարակ նոր գործ չեն սկսում, ոչ ցանք և ոչ էլ ճանապարհ գնալն:

— Երեքշաբթի, հինգշաբթի և շաբաթ երեկոներին գործը շուտ են թողնում. այդ երեկոներին չի կարելի մինչև մութը բանել. որովհետև մեղք է: Այդ երեկոներին «չօրեք մուտ», «ուրիշշտէք» ու «կիրակշտէք» են ասում: Ով որ այդ երեկոներին սամի ծուխ, որդին կը ծուխ ու գործն էլ չի աջողիլ: «Չորեքմուտի» և «Ուրիշտէքի» երեկոներին շատ բանողը «հաւկուր» կը բռնուի:

Չորեքշաբթի և ուրբաթ ոչ շոր են լուանում և ոչ էլ եղունգ կտրում: Եղունգ կտրում են աւելի հինգշաբթի կամ շաբաթ. միւս օրերին լաւ է. մանաւանդ չորեքշաբթին և ուրբաթը, այդ օրերին կտրած եղունգը «չուխտ» կը դառնայ (հաստանալ) կամ շան մագ կը բուսի: Ըստմ են որ չորեքշաբթի օրը ծառ կտրելն էլ լաւ է. ճիճուն կուտէ:

«Կօկօրասի» (մեծ պատի առաջին շաբաթը) ամբողջ շաբաթը բանելու համար լաւ չեն համարում: Երկուշաբթին «ցետտուն» է. ով որ այդ օրը բանի, ողջ տարին նրա տանից ցեցն անպակաս կըլինի: Երեքշաբթին՝ «Սէլտուն» է (Սէլտար) էլ

են ասում). այդ օրը բանողի արտը «սէլը» — հեղեղը կը տանի: Չորեքշաբթին՝ «Գէլտուն» է. մալերը գալը կուտէ: Հինգշաբթին՝ «քօմտուն» է. շէնքերը քամին կը տանի: Ուրբաթ՝ «մկտուն» է. տանը մկներ կը շատնան: Զաբաթ՝ «ցաւտուն» է. տունը ցաւով կը բռնուի:

Մարտի 1—9 ասում են «լիկախօնձ» է. սիմինդը չեն ցանում:

Ծննդի ու Զատիկի լինանքին ամեն իրիկուն «հաւկուր» է: Թէ որ ծնողները «հաւկուր» չը պահեն, այսինքն՝ արևի մըտնելուն պէս՝ դործը չը թողնեն, որդիքը «հաւկուր» կը բըռնուեն: Զատիկի լինանքի համար էլի ասում են, որ ամեն հինգշաբթի մինչև Համբարձում՝ իրանց հները սովորութիւն են ունեցել կիրակի պահելու. «սէլի» օրեր են եղել նրանց համար. չը պահողի արտը ջուրը կը տանէր: Թէև լսել են որ այդպիսի մի սովորութիւն եղել է իրանց մէջ, բայց հիմա այդ օրերին համարեա ոչ ոք կիրակի չի բռնում:

Հաց: Ուրիշի ձեռքին հաց կոտրելը լաւ չէ, մեղք է. պէտք է ձեռքիցն առնել, այնպէս կոտրել, և կամ թէ չէ՝ թողնել, որ ինքը կոտրի:

Հացը նոր հանած ժամանակ ուտելը մեղք է. հացի «բուղը» պէտք է արտը գնայ հասնի, որ ապա ուտուի:

Հացը տակն ու վրայ չեն դարձնիլ. մեղք է:

Հացը շատ մեծ չը պիտի խածել, թէ չէ մեծ պատառը կը դողայ:

Հաց ուտելուց վերկենալ «ճապղտել» (ճմկոտիլ) լաւ չէ. մեղք է:

Ով որ «ճաշի» տակուցքը գգալով քերէ ուտէ, նրա հարսնիքին անձրև կը դայ:

Ով որ հացի մանր փշուրք ուտէ, նրա նշանաձր սիրուն կը լինի:

Կնոջ հետ հաց ուտողի միւրուքը «քեօսա» կը լինի:

Կէրտիներ: Նոր գնած մալը լետ չփախցնելու համար պէտք է դնելից մինչև պոչի ծայրը մի թելով չափել (պոչը պէտք է բռնել հօրիզօնական, կախ չը լինի). թելը պահել

տան կամ գոմի շէմքի գլխին. դրանից լետոյ էլ մալը լետ չի փախչիլ:

Գալը որ տաք-տաք ուտուի, հորթը կամ «փալախը» (գոմէշի ձագ) շոր «ծամուկ» կը լինին:

Որպէս զի նոր ծնած հորթը կամ «փալախը» ձայնով լինին, թէ հորթ է՝ պէտք է դալի մէջ «բօլոքել» (բառաչել), իսկ թէ փալախ՝ պէտք է «մըռալ» (գոմէշի ձայն հանել):

Կովը կթող կնոջ մատին թէ որ մի մատնի չը լինի, կովը շատ կաթ չի տալ և ծծերն էլ կը տրաքուեն:

Մալը գիշերը դուրս մնացած ժամանակ պէտք է դռան շէմքի վրայ դնել երկու գտալ խաչաձև, որ գազանը մալին չմօտենայ:

Թէ որ մի «ղիափ» կանչէ և ուրիշը նրան չը ձայնակցէ, վերջինը կը բորոտի:

Փոխ ու սուր: Ջրաղացից նոր բերած ալիւրից փօխ տալը լաւ չէ. «բէրէքէթը» հետը կերթայ. պէտք է նախապէս մի քիչ վրայից վերցնել և ապա թէ տալ:

Սապօնը մէկին տուած ժամանակ տուողը իր ձեռքի վերի երեսին է դնում, այնպէս տալիս:

Ուրիշին հաւ սուած ժամանակ՝ պէտք է հաւից Յ փետուր քաշել, բունը գցել, որ մնացած հաւերին վնաս չդպչի:

Սակարկութեան ժամանակ՝ պէտք է բուրթ մատների եղունգները իրար քսել, որ առուտուրը լաւ աջողուի:

Գործի կամ առուտուրի գնացած ժամանակ՝ պէտք է գուլպի մէկը շուռ տուած հագնել, որ դործը աջողի:

Քսակի բերանը ներքև դարձած փող չը հանել միջից. «բէրէքէթը» կը գնայ:

Յաւեր ու դեղեր: «Ահլուէլ» — աչուլ սուլ: Կան մարդիկ, որ չար աչք ունին և կարող են աչքով տալ, այսինքն՝ ցաւ ու փորձանք բերել՝ եթէ նրանք մի բանի հաւնեն կամ նախանձեն:

Չար աչքից աշատուելու համար այս միջոցները կան.

1. Թէ որ մէկը մի բան տեսնի ու աչքը մէջը մնայ, պէտք է թքի, թէ չէ՝ աչք կը տայ:

2. Թէ որ մէկին փորձել են, որ չար աչք ունի, նրանից ազատուելու համար պէտք է նրա ոտնամանը ծակել:

3. Կորածին կովը և առհասարակ «կաթում» ու գեղեցիկ մալերի ճակտին կապում են վայրի խնձորենուց և կամ հասարակ ապակուց շինած զանազան տեսակ «յուլուններ» («աչիչ լիւուն»), խողի ատամ, նալերի կտորտանք, հաւի ձերտ շորի կտորի մէջ փաթթած, երբեմն էլ ակըմոմ են կպցնում մի կողմի ականջի մագին, որ «չակնըսին»:

4. Արպէս զի արտի կամ «ածուքի» բերքը «չակնըսէ», մէջը տնկում են վայրի խնձորենու մի մեծ ճիւղ, վրան էլ կախում են մալի գլխի ոսկորը տրեխի հին թելով, կամ թէ վրան ձուի կճեփներ շարում:

5. «Աչկնըսած» կովին լաւցնելու համար պէտք է օջախի շղթան երեք անգամ կոխել խաւս ջրի մէջ, երեք անգամ էլ մի խանձող գնել—հանել և ապա տալ կովին խմելու:

«Կեօխ» այս գեղերն են անում. վերցնում 1 ձու, 1 հին տրեխ, 1 «մատմօն», 3 հատ ածուխ, 3 հատ մոխրի «փլիփլի» (հաց), «բէքմէղ» (պտուղներից շինած մեղր) կամ քացախ, տանում գերեզմանատուն, վրան դնում, կրկնում 3 անգամ «քու փայլ իսա է» (բաժինդ սա է) ասելով, և ապա վերադառնում առանց լետ նայելու: Այդ գեղը պէտք է վախեցած օրն անել, կամ թէ սպասել այնքան՝ մինչև որ էլի նոյն օրը դայ:

«Կեօխ», ինչպէս վերևն էլ ասել ենք, շատ պատճառներից է լինում. նոր ծննդկանսից, մեռելից, մսից, օձից և այլն: Ասում են մինչև անգամ փայտը ուսին տուն մտնելուց էլ փոքր երեխան կարող է «կեօխ» բռնուել: Դրանից բժշկուելու համար բացի վերը յիշածներից, կան և ուրիշ միջոցներ, բայց ամենաազդու գեղը սա է. պէտք է հալել արձիճ կամ մոմ, (կամ երկուսը միասին), աւելի ոյժ ունի արձիճը: Հալում են այսպէս. ջրաղացի տակից գիշերով ծածուկ ջուր են բերում, այնպէս որ ոչ ոք չիմանայ, ոչ մարդ, ոչ թռչուն: Բերած

ջուրը գետնի վրայ չը գրած (թէ չէ դօրութիւնը կանցնի), կախում են ուղղակի օջախի շղթայից: Ջուր բերողը ով կուգէ լինի, միայն պէտք է մօր առջինեկը լինի: Յետոյ գնում են եօթը պատից (արտի) փայտ հաւաքում, որ նրանով տաքացնեն բերած ջուրը: Վաղ առաւօտեան, թռչունները չը դարթած, պէտք է եօթը աղբիւրից էլ ջուր բերել. լցնել «սախօնր» (թաս), վրան 3 հատ հացի գդալ գնել, երկուսը մի կողմը, մէկն էլ նրանց վրայ՝ խաչաձև: Յետոյ հալում են արձիճը (կամ մոմը և կամ երկուսը միասին). ջրով «սախօնր» բռնում են «կեօխ» բռնուածի գլխին, լցնում հալած արձիճը կամ մոմը «սախօնր»՝ գդալների արանքից: Ջրի մէջ սառչելուց լետոյ՝ արձիճը նորից հանում են, հալում և ածում «սախօնր». այդպէս երեք անգամ կրկնում: Այնուհետև «սախօնր» էլի գլխին բռնած՝ կրկնում են նոյն բանը առաջուան կարգով, ջուկ-ջուկ սրտի, ծնկների ու ոտների համար, մտքում նրանց անունը տալով, ամեն մէկին երէք անգամ: Հալողն ու «սախօնր» բռնողը միևնոյն մարդն է լինում և անպատճառ մօր անդրանիկը: Նոյնպէս անդրանիկ է լինում աղբիւրներից ջուր հաւաքողը: Դրանից լետոյ հիւանդը կը լաւանայ, բայց հալած օրը չը պէտք է ուրիշի տունը գնայ, թէ չէ ուրիշն էլ կը բռնուի:

Կայ և ուրիշ գեղ: Պէտք է ման գալ, գտնել մի այնպիսի «մաղեօլի» փուշ (մոշի թուփ), որի ճիւղը ջուկ արմատ տուած լինի: Պէտք է ճիւղը մի քիչ բարձրացնել և հիւանդին նրա տակովն 3 անգամ անցկացնել՝ երկու արմատի արանքից, որ ցաւիցն ազատուի:

Երբեմն «մաղեօլի» տեղ վերցնում ճեղքում են միջից խաղողի վազը (տանու կամ վայրի) և կամ «ջաղուի փուշը», ծայրին մի քիչ թողնում, որ իրարից չը բաժանուին, գրանց միջից անց են կացնում հիւանդին 3 անգամ:

Օձից «կեօխ» բռնուածին բժշկելու համար պէտք է մի օձ բռնել, կիսահոգի անել, հիւանդին նրա վրայ լողացնել, որ ցաւը նրան անցնի, և ապա թէ բաց թողնել օձին:

«Օքիտով» (ծնտտների ու բկի տակի խուլերի հիւանդու-

Թիւն) հիւանդ երեխին լաւացնելու համար պէտք է նրա հօր շապիքը լուանալ և նրա ջրով լողացնել երեխին:

Բէրանի ջր- քնացող երեխին պէտք է խմեցնել քեռու տրեխները ջուրը:

Բհացուի դէմ, ենթադրելով որ նա մկան կերած հացիցն է, բռնում կատուի ոտները 3 անգամ քսում են դրսից բկին, ատելով. «մուկն օր հաց կերաւ. դուն ոյտեխ էյդ (ողտեղ էիր)»:

Գայլի կծած հալի փորի տակ ու վրայից որ 3 անգամ մի քած շուն պտտեցնեն, էլ չի սատկիլ:

Գայլի կծած տեղից մի կտոր մի կտրում, գցում են նոր ծննդկանի ոտի տակ: Աէրքը լաւանալուց յետոյ մինչև 7 տարի աչն մալին էլ դայլը չի մօտենալ:

«Քնեօր» ունեցող հորթին՝ ճտին մի թել են կապում և 3 անգամ սալորի ծառի շուրջը պտտեցնում. ապա վերցնում մի նոր մեխ, նրանով հորթի երկու ախանջը թեթև կերպով ծառին մեխում ու թողնում, որ հորթը ինքը քաշի, ազատուի:

Անտառում մի տեղ նստելիս՝ պէտք է թքել և ապա նստել, որ չը լինի թէ բորոտ «ղիափի» տեղ լինի և նստողը բորոտի:

Թէ որ մէկը մի տեղ ընկնում, իրան ցաւեցնում է, տնից մէկը, հայրը կամ մի ուրիշը, գնում է ընկած տեղը փետատով փորում. թէ որ միջից ածուխ է դուրս գալիս, տանում խմեցնում է հիւանդին որ լաւանայ:

Երբ այլիները նորից ամուսնանում են, լսողները պէտք է իրանց գլխի տակի բարձերը տակն ու վրայ գարձեն, որ եքեօր տակը գայ, աստառը վերևը, թէ չէ հարբուխ կընկնին:

Թէ որ երկար ու ծանր հիւանդը (աւելի՛ ծեր կամ անգամալոյծ) բեղրեցնում է, չի մեռնում, ծածուկ նրա հասակի չափ թել են վերցնում և մի ուրիշ մեռելի հետ գերեզման դնում, որ հիւանդը շուտ մեռնի:

Երալի մէկու-մի-նը: Սրանք էլ, ինչպէս ամեն տեղի հայ փողովուրդը, խորին հաստ ունին երազի վերայ: Ընդունում են, որ երազը սուտ, դատարկ բան չէ. մի միտք, մի իմաստ ունի մարդու կեանքի և ապագայ վիճակի վերաբերմամբ: Ե-

րազների բացատրութեան նրանք աւելի են հաւատում, քան ուրիշ որևէ նախապաշարմունքի: Միւսները կամաց-կամաց մոռացում, անտես են առնում, մինչդեռ երազին համարեա ամենքը հաւատում են: Այդ բանին վկայ ունին նրանք բացի ս. Գրքում պատմուած օրինակներից, և իրանց անձնական կեանքից բազմաթիւ դէպքեր, երբ այս կամ այն երազից յետոյ յայտնի բաներ են պատահել: Մեծ հետաքրքրութիւնով տեսնողը զարթնելուն պէս սկսում է պատմել տանը, հարեանին կամ ընկերոջ տեսած երազը, աշխատելով նրանց կարծիքն իմանալ: Երազը մեկնելու համար սովորաբար իւրաքանչիւրը օգտւում է պապերից լսած բացատրութիւնից: Երբեմն ծանր և սարսափելի երազների համար զիմում են տէրտէրի և կամ ուրիշ խելօքների խորհրդին, իրանց յուզուած ու անհանդիստ հոգուն բաւականութիւն տալու համար:

Երազում տեսած ամեն մի բան իր մեկնութիւնն ունի, որ այստեղ աւելորդ ենք համարում մէջ բերել:

Մարմնի անբարձրի խողը: Սրանք էլ են այլ և այլ բացատրութիւն տալիս մարմնի անդամների խաղին, թէև իրատ կերպով՝ ոչ ոք նշանակութիւն չի տալիս այդ բանին և սովորաբար անուշաղիւր են թողնում: Աչքը որ խաղայ, ասում են, չը պէտք է ուրիշին ասել, թէ չէ աչքը լաց կըլինի:

Ձեռքը որ քոր գայ, թէ որ աջը լինի, մէկից փող կը գայ իսկ թէ որ ձախը՝ մէկին փող կըտայ:

Ոտի տակը որ քոր գայ, ճանապարհ կը գնայ: Եւ այլն:

Տ Օ Ն Ե Ր

Նոր-ապրի: Նոր-տարու նախորդ օրին (դեկտ. 31) «Ծագկրմուտ» են ասում: Այդ օրը կանանցից նրանք, որոնց որդիքը ծաղիկ չեն քաշել, ոչինչ չեն անիլ, իսկ առհասարակ բոլորն էլ «սօկ» չեն մանիլ, գլխները չեն լուանալ, որ մազը չսպիտակի և այլն: Այդ օրը եօթը տեսակ կերակուր ու տեսակ-տեսակ հացեր են եփում. եփած կերակուրն էլ ոմանք մինչև երեք օր ուտում են: Այդ կերակուրներն ու հացի տեսակներն

էն. լորեա, եհաճ «լաղտ» (սիմինտր), «բօնջրով ապուր», «արմով ապուր», պասուց «ճաշ», «քեաստօնա» դիւմ, չիր, «խօրօջ» դիմով ու պրասով հաց, «բաղլօմա» (սաջի վրայ եհաճ տախակ հաց), «քարհաց» (քարի մէջ եհաճ հաց), «փուռնիտ» (կլոր, գունա հաց) և այլն:

Ծագկըմուտին՝ տուն-երթիկ աւում, աւլածը ջուրն են թափում:

Այդ օրը «ջաղուի փուշ» (մասուրի) են հաւաքում, տան երթ կին ու բոլոր շէնքերի շէմերին դնում, նոյնպէս և սնդուկներն դրսի կողմը, դռներին մօտիկ, որ փշի վախից չարերն ու ջատուէն չը դան ու չը մտնեն ներսը:

«Ծագկըմուտի» օրը մարդիկ իրանց բոլոր հաշիւները պէտք է մաքրեն. առնելիքները առնեն, տալիքները տան:

Այդ օրը գեղերով դուրսը մանդալ լաւ չեն համարում:

Ատում են, որ այդ գիշերը «սօնդերքը» պէտք է փուռը գցել կամ մի խորը տեղ, և թողնել այնտեղ մինչև Ջորհէնէնքը, թէ չէ գիշերը դուրս ելողին «կօնտօլօղը» նրանով եօթն անգամ «կը սօնդերքէ»:

«Ծագկըմուտի» գիշերը ջրերը մի ժամի չափ կանգնում են և ոսկի արծաթ դառնում, բայց այդ բոլորին՝ ջուրը գնացող մարդուն աչքին մի սարսափելի բան կերևայ. վախից կը փախչի մօտից և մինչև 7 անգամ ջրի վրայից չանցնի, «կօնտօլօղը» կը խփի նրան:

Այդ գիշերը ծառերն էլ ծուներ են անում, երկրպագութիւն տալիս Արարչին:

«Ծագկըմուտի» գիշերը այս սովորութիւնն էլ կայ. մինչդեռ տնեցիք ամենքը բոլորուած՝ տաքանում են օջախի շուրջը, յանկարծ դրսից դռանը մի բան են խփում, դուռը բացում է, ներս է ընկնում մի «հաբիդա», մէջը քար դրած, երկայն չուանից կապուած՝ դիպը չի երևում, հեռուից սպասում է: Տանը իրարանցում է ընկնում, սկսում է ծիծաղ ու բախտութիւն. «հաբիդան դէս ու դէն են քաշքշում, բայց էլի դիպը հեռու է մնում: Յետոյ թողնում են ձեռքից, չուանը դրսից քաշում են, բայց չի անցնում մի քանի բոպէ, կրկնում է նոյնը,

մինչև որ տեսնելով որ չի լինում, դրսեցին դադար չի տալիս, կաղին, ընկոյգ են լցնում մէջը, և ապա թէ աներևոյթ մարդը ձեռք է քաշում, հեռանում տնից:

«Ծագկըմուտի» իրիկուան մի սեղան են սարքում, վրան «եբրիզով» (աման) ջուր դնում, երկու հատ էլ «օնի» (ծառէ, ԴՐԱԾԵ) ցախ և թողնում մինչի առաւօտ: Մի խնձորի մէջ էլ, կամ թէ խնձոր չը դնուի, «քեաստօնի» մէջ արծաթէ փող են դնում և պահում մինչի առաւօտ: Առաւօտեան խնձորն իրար մէջ բաժնում են՝ փողն սւմ որ ընկնում է, մի քիչ «լաղտ», լորեա ու կարմիր «լիլիկ» (վայրի ծառերի բերած կարմիր հատիկները) գրպանը լցած, վերցնում է սեղանը և մի տղի հետ գնում է դոմը, առաջ աջ ոտը դնում, յետոյ ներս մտնում: Սեղանը դնում է գետնին, գրպանից հանում լաբան ու «լիլիկը» և շաղ տալիս մալերի վրայ, ասելով՝ «խատ ու խլինջ (խատուտիկ), էք ու բացլիկ. մեղուի պէս շատնաք»: Այդ ասելուց յետոյ սեղանի վրայից մի-մի կտոր բան բերանն են դնում, յետոյ կապում են «աչառը» (օրձ հարթը) և սեղանի հետ տուն բերում: «Աչառի» առաջ «եմ» (ուտեստ) են դնում, եղջիւրներին մոմ վառում, վերջն էլ նստում, գոմից բերած սեղանի հացը ուտում:

Նոր-տարին թէև կիրակի չեն պահում և մէկէլ օրերի պէս բանում են, բայց շատ բաներ են պատմում այդ օրուայ առիթով: Լուսադէմին, դեռ լոյսն ու մութը չը բաժնուած, ամեն կողմից հրացանների տրաքտրաքոցով աւետում են նոր կեանքն ու նոր բախտը:

Այդ օրը առհասարակ ամեն բան շնորհաւորում են, սկսած իրանցից ու իրանց մօտիկների տնեցից ու «կօրօրներից» մինչև իրանց գոմերն ու մալերը, բոլորին նոր բախտ ու աջողութիւն են մաղթում: Չնորհաւորելու եկողներին մի-մի բան տալիս են եհաճ «լաղտ», կաղին, ընկոյգ և այլն: Առաւօտը, մալերին շնորհաւորելու գնացած ժամանակը, նախապէս ծառի մի քանի ձղներ մի քիչ խօթում են կրակը և ապա տանում, մալերին նրանցով թեթեւ շփում:

Իրար տուն շատ քջերն են դնում շնորհաւորելու. աւելի պատահում է, որ խնդրեն դրացուն, որի ոտը վորձել են, վաղ-

վաղ գայ իրանց տունը շնորհաւորելու. ում ոտը որ լաւ է գալիս, այն տարին սյն տնից բախտն անպակաս կը լինի և հակառակը:

Այդ օրը առաջին սրս բռնողը լաւ որսորդ կը լինի:

Այդ օրը նոյնպէս վաղ-վաղ, թռչունը դեռ չը դարձած, գնում են ջուրը, լուացում, որ ջրի հետ իրանց ցաւն էլ գնայ, և ապա հետներն էլ ջուր են բերում տուն: Առաւօտեան բոլորն էլ լուացում են օջախի շուրջը, ում լուացուած տեղից որ մըջիւն դուրս գայ, նա բախտ կունենայ:

Այդ օրը մէկմէկու փոխ բան չեն տալ, թէ չէ՝ բախտը յետ կերթայ:

Կծու և «վառեցուկ» կերակուր էլ չեն ուտիլ, ոչ էլ իրար թթու խւսք կասեն, որ ողջ տարին քաղցր ու անուշ անցնի:

Այդ օրը ընկոյզ կամ կաղին կոտրելը լաւ չեն համարում. արօր շատ կը կոտրուի:

Այդ առաւօտը բոբիկ մանգալն էլ լաւ չէ, ոտին «մէյրմուկ» կը լինի:

Ուրիշից բան չեն ուզիլ, որ շատ «ուզուկ» չը լինին:

Ջահէլները կացնով փայտ չեն կոտրել, կոթը կը կոտրուի և միշտ «կեօթ կոտրուկ» կը լինին:

Այդ օր լծողն էլ արօր շատ կը կոտրէ:

Նոր-տարու առաւօտը երկու տղայ անխօս վեր են կենում. մէկը վեր է ելում տան «ծածելը» (կաղնի ճղներէց հիւսուած առաստաղ, ուր սովորաբար բուն են դնում մկները) և ձեռքի փայտով, կացնով կամ քարով թըքթըք սկսում է խփել «ծածելին», առաստաղի փայտերին կամ դռան վերի շէմին: Մէկէլը ներքեւից հարցնում է. «Ինչ կընես»: Աերեւինն ասում է.

«Մուկ կըլտիմ կու (կտրել)»:—«Նեօր (ուր) դրկես պիտի»:

—«Ստրմբօլ, կամ թէ՛ Սև ծովուն ինտին, կամ թէ՛ այս ինչի տունը (չը սիրած մարդու անուն է տալիս): Էլի թըքթըք խրփում է փայտին. տակից էլի հարցնում է. «Ինչ կընես»:

—Յաւ կըլտեմ կու»:—«Նեօր դրկես պիտի»:

—Այս ինչ տեղ մի հեռու տեղի անուն տալով, և այլն այսպէս հարց ու պատասխանով լիշատակում են տան բոլոր պակասները, աշխատելով նրանց իրանցից մի հեռու տեղ կորցնել:

Այս ինչ տեղ մի հեռու տեղի անուն տալով, և այլն այսպէս հարց ու պատասխանով լիշատակում են տան բոլոր պակասները, աշխատելով նրանց իրանցից մի հեռու տեղ կորցնել:

Այս ինչ տեղ մի հեռու տեղի անուն տալով, և այլն այսպէս հարց ու պատասխանով լիշատակում են տան բոլոր պակասները, աշխատելով նրանց իրանցից մի հեռու տեղ կորցնել:

Այս ինչ տեղ մի հեռու տեղի անուն տալով, և այլն այսպէս հարց ու պատասխանով լիշատակում են տան բոլոր պակասները, աշխատելով նրանց իրանցից մի հեռու տեղ կորցնել:

Նոյն առաւօտը երկու տղայ անխօս գնում են չը բերող խնձորենու կամ տանձենու մօտ, և երբ մէկը կացնով տալու է անում ծառին ասելով՝ «մէյվա (պտուղ) բերել չես, կտրեմ պիտի», մէկէլը վրայ է բերում. «կտրել մի. բերէ կու»: Այդպէս կրկնում են երեք անգամ: Այն տարին ծառը անպատճառ շատ պտուղ կը տայ:

Ծննդի առաջի օրը, առաւօտեան և երեկոյեան ժամից յետոյ, շատերը սովորութիւն ունին ժամերներին «քաթայ» բաժնելու: Նրանց «քաթան» կըր, անխմոր բաղարջ հաց է, սովորական ցորենի հացի պէս, ոչ իւղ ունի և ոչ էլ մի առանձին անուշ համ: Յորենի հետ սովորաբար սիմինդրի ալիւր էլ են խառնում. մի քիչ էլ մեղրաջուր կամ «բէքմէզ»:

«Քաթայ» բաժանում են նոյնպէս աւազ-հինգշաբթի օրը և մէկէլ Զատիկ ճրագալոյցին:

Ծննդի ճրագալոյցի իրիկուան «ճաշի» մէջ «տուբին» (չը մանուող բրդի տակուցք) են դնում ու վառում:

Այդ իրիկուն՝ տան աղջիկը մի գգալ մածուն պիտի ուտի դռան յետեւը, որ կովերը էգ փուղիկ բերեն:

Էլի ասում են, ով որ այդ իրիկունը լողանայ, նրա դարձերը ջուրը կը տանի:

Ճրագալոյցի իրիկուան, ինչպէս և ամեն տաղաւար նաւակատիք օրերի իրիկուններին, տանը մոմ են վառում, խունկ ծխում և ձայնով աղօթում: Հասարակ կիրականութեան մոմ վառելու սովորութիւն չունին:

«Տէրնի» (Տեառնընդառաջ): Պատմում են, որ Տէրնետաղի իրիկուան, առաջ, իրանց հները եկեղեցու դուռ տաշեղ են տարել, տէրտէրները վառել են և աղօթել, իսկ մնացած մոխիրը իրանք տանելիս են եղել իրանց տները դեղի համար, ցաւած տեղը քսելու: Հիմա չը կայ այդ սովորութիւնը:

Զարնի: Աւազ-հինգշաբթի ձուերն եփում են, պահում մինչև շաբաթ: Այդ օրը ճրագալոյցին, ամէնքը գրպանները մէկ-մէկ ձու դրած, գնում են եկեղեցի, և երբ բոլորը վառում են մոմերը, փոքրերը գրպաններից դուրս են հանում ձուերը և ուտում: Զատիկ կիրակի օրը, վաղ առաւօտեան ներկում են ձուերը. միայն կարմիր չեն ներկում, այլ ամեն դոյնի. դեղին, կարմիր,

կանաչ, կապույտ, նարնջադոյն և այլն: Ներկելու համար օգտուում են սովորաբար մի քանի ծառերի կեղևից ու փայտից, սոխի կճեպից և մի քանի ներկերից:

Նրանց Զատիկը շատ ուրախ է անցնում. իրար մօտ շնորհաւորելու համար գնալ-գալու սովորութիւն չունին: Այդ օրուան գլխաւոր հանդէսը ձուի կուեցնելն ու խաղն է: Մեծ, փոքր ձու են կուեցնում, ու խաղցնում, խփելով, գլորուելով ու նշան դնելով: Այդ օրուայ ուտելիքներն են՝ ձուաձեղը, խմորեղէնն ու կաթնեղէնը:

Բայց Զատիկից աւելի աղմկալի և ուրախ է անցնում նրանց «Մեռելոցը», որ թէև երկուշաբթին է նշանակուած, բայց նրանց մօտ ամեն մի գիւղ իր օրն ունի ընտրած, այնքան որ նոր-կիրակին չանցնեն, իսկ երբեմն երբ լաւ օրեր չեն լինում, նրանից էլ դէնն են անցնում: Այդ օրը թէև մեռելոց է, բայց իսկապէս նրանց համար ուրախութեան օր է, նրանց հասարակական տօնն է, երբ ամբողջ գիւղը, մեծ, փոքր, կին, տղամարդ մասնակցում են իրանց բերած հասարակական հացկերոյթին, տղամարդիկ ու կանայք իրարից ջոկ-ջոկ. երբեմն աւելի հանդէս տալու համար՝ գօտեմարտ, նուազ ու պար են սարքում: Զատիկի ճրագալոյցի իրիկուան և առաւօտը, նորտարու պէս, հրացաններ են արձակում:

Համբարձման օրը առհասարակ ամենքը կաթ ու կաթնապուր են ուտում: Այդ օրին նրանք «կաթ ուտիչ» են ասում: Համբարձման վերաբերեալ այս աւանդութիւններն են պատմում:

Քրիստոսի երկինք վերանալու ժամանակ, իր գերեզմանի քարն էլ է ուզել հետը բարձրանալ, բայց Քրիստոս Տէրը չէ թողել. բրով հրել է ներքև, և քարը անշարժ մնացել է իր տեղում:

Քրիստոս համբաւնալու ժամանակ ինն օր ճամփին է մնացել, ամէն մի օր մի հրեշտակի մօտ հիւր: Այդ այցելութեան համար է, որ իննը դաս հրեշտակի պատ են պահում:

Ե. ԼԱԼԱՅԱՆԻ

- 1) Ջաւախք 1 ր. — 4
- 2) Վարանդա 1 » 20 »
- 3) Սիսիան » — 80 »
- 4) Զանգեզուր » — 50 »
- 5) Գանձակի գաւառ. Ա. Հատոր » — 80 »

Գրմել՝ Ե. Լալայնու. Թիֆլիս, Շեմինարիա Ներսիսյան

Բուրանրիս կամ Հարք գաւառ 1 ր. 50 Կ

«Ազգային գրադարան»

NL0361226

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000